

શ્રી નડીઆદ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય પ્રકાશિત ગ્રંથમાળા.

ગ્રંથ રત્ન. ૨૩-૨૪

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વિરચિત.

શ્રીકૃષ્ણાશ્રય

અને

ચતુઃશ્લોકી

37

ગાસ્વામિ બાલકાની પ્રાચીન સંસ્કૃત દીકાઓને આધારે.

ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર,

સુંદરદાસ માળેકચંદ માધાની.

બાદરાખાદ એન્જીવનાકબુતર રકુલા હેડમાસર,

દિનીયાગઢ પ્રકાશક - પ્રતિ ૨૦૦૦

શ્રીવલ્લભીય ગ્રંથપ્રકાશક હંડ તરફથી

ત્રીભોવનદાસ પીતાંબરદાસ શાહ.

નડીઆદ.

વલ્લભાગદ ૪૪૨

સને ૧૯૨૦

સંવત ૧૯૭૬

અમદાવાદ.

શ્રી જૈન વિદ્યાવિજય પ્રીન્સીંગ પ્રેસમાં છપ્પા.

નોંધાવર પાંચ આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૮૯૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌંપીરાભિનંદ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮-૮-૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ દેવગીત

વિષય પૃ. ૨૨૪૨: ૪૪૪૪

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીગોપીજન વલ્લભાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદાચાર્ય ચરણકમલ રેણુભ્યો નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય પ્રણીત ॥

॥ શ્રીકૃષ્ણાશ્રયઃ ॥

ગુજરાતી અનુવાદ.

શ્રીકૃષ્ણાશ્રય ગ્રંથની વિવૃતિના આરંભમાં શ્રીકલ્યાણરાયણ નીચે પ્રમાણે મંગલાચરણ કરે છે.

યલ્લાલલવસંસ્પર્શાન્નરોચતેઽન્યદાશિષઃ ।

તં રાધાહૃદયાનંદદાયકં કૃષ્ણમાશ્રયે ॥ ૧ ॥

યત્કૃપાદષ્ટિતો જંતુર્ગોવિદં વિન્દતે મુદા ।

મત્તયા તાન્નિજાચાર્યાનભિવંદેઽર્થસિદ્ધયે ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—જેની લીલાના લવના સંસ્પર્શથી અન્ય ક્ષેત્રે રચતાં નથી, તે શ્રીરાધાજીના હૃદયને આનંદ આપવાવાળા, શ્રીકૃષ્ણનો હું આશ્રય કરું છું. ૧. જેની કૃપાદષ્ટિથી જીવ આનંદથી ગોવિંદની પ્રાપ્તિ કરે છે, તે શ્રીમદાચાર્યજીને અર્થ સિદ્ધિ માટે, ભક્તિથી અભિવંદુ છું.

સર્વનો સાધક શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય છે. તે જીવનાં સાધન બળથી પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી શ્રીમદાચાર્યજી સ્વીયજનોને તેનું વરપ્રદાન કરતા હોય, તેમ શ્રીકૃષ્ણાશ્રય ગ્રંથનું નિરૂપણ કરે છે. આ ગ્રંથમાં દશ શ્લોક છે. તેનું તાત્પર્ય એમ છે કે દેશ, કાલ, કર્મ, મંત્ર, દ્રવ્ય અને કર્તા છે. એ છ ધર્મનાં સાધનો કલિકાલમાં સર્વથા શુદ્ધ પ્રાપ્ત થતાં નથી. એ છની અશુદ્ધિ હોય, ત્યાં સુધી ધર્મ સિદ્ધ

થતો નથી. એજ પ્રમાણે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પણ દુઃસાધ્ય છે, તેથી, ભકતોને એ છ અંગો અને ચારપુરૂષાર્થ મળીને દશ વસ્તુ ભગવાન પોતેજ છે, એમ જતાવવા માટે આ ગ્રંથમાં દશ શ્લોક છે. વળી તેનું બીજું પાંચુ તાત્પર્ય છે. શ્રીકૃષ્ણની દશ લીલા છે સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થિતિ, પુષ્ટિ, ઉત્તિ (સદસદ વાસના) મન્વંતર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય. આ દશ લીલાના નિરૂપણથી શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ થાય છે એમ જણાવવા માટે દશ શ્લોક છે. ભગવાનના દશ પ્રકારના ભકતો છે. અંતરંગ યોગમાયાના ત્રણ ગુણ સત્વ રજ અને તમ છે. એ ત્રણ ગુણોનું પરસ્પર મિશ્રણ થાય, એટલે નવ થાય. અને એક નિર્ગુણ. એ પ્રકારે દશ ભકતો થાય છે. એ દશ પ્રકારના ભકતો ભગવાનનું સેવન કરે છે, એમ જણાવવા માટે દશ શ્લોક છે. આ દશ શ્લોક પ્રાણના સ્થાને છે. મુખ્ય પ્રાણના સ્થાનલેદથી દશ લેદ થાય છે. તેથી પ્રાણાત્મક દશ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણાશ્રય ગ્રંથનું નિરૂપણ થાય છે. એ દશ શ્લોક વડે પ્રાર્થનાના મિષથી, શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ શ્રીમદ્વાચાર્યજી કરે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દેશકાલાદિ છ વસ્તુઓમાં મુખ્ય અંગ કાલ છે. તેનું અસાધકત્વ કહેતાં, કાલના ધર્મના નિરાકરણ પૂર્વક આશ્રયનું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્.

सर्व मार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पाखंड प्रचुरे लोके कृष्ण एव गति मम ॥१॥

સાન્વય પદાર્થ:—સર્વ માર્ગેષુ નષ્ટેષુ (સર્વ માર્ગોના નાશ થયેલો હોવાથી,) ચ (અને) સ્વલધર્મિણિ કલૌ (ખલધર્મવાળો કલિકાલ હોવાથી) પાખંડ પ્રચુરે લોકે (લોક પાખંડથી ભરપૂર હોવાથી) કૃષ્ણ (કૃષ્ણ) એવ (જ) મમ (મારી) ગતિઃ (આશ્રય હો).

અર્થ:—ખલધર્મ યુક્ત કલિયુગમાં, સર્વ માર્ગોના નાશ થયેલો હોવાથી, અને લોકમાં પાખંડ ઘણું હોવાથી, શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો.

વિવરણ:—કલિ ખલધર્મવાળો છે. ખલ એટલે અંતર્દુષ્ટ ધર્મ, તેવા અંતર્દુષ્ટ ધર્મયુક્ત કલિ છે. આવા કલિકાલમાં શ્રીકૃષ્ણ મારી ગતિ છે, એટલે આશ્રય છે, શ્રીકૃષ્ણ સદાનંદ છે. તે શ્રુતિ આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે,

કૃષિર્ભૂવાચકશબ્દો નશ્વનિર્વૃત્તિ વાચકઃ ।

તયો રૈકયં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણ इत्यभिधीयते ॥

અર્થ:—કૃષ્ણ શબ્દ સત્તાવાચક છે. ‘કૃ’ શબ્દ આનંદને બતાવનારો છે. તે બન્ને શબ્દોનું એકય કરવાથી પરંબ્રહ્મ કૃષ્ણ કહેવાય છે.

આ શ્રુતિ નિરૂપિત શ્રીપુરુષોત્તમ સદાનંદ મારો આશ્રય છે. આશ્રય ઐહિક અને પારલૌકિક સાધક છે. ખલનો ધર્મ શું ? ત્યાં કહે છે કે, લોક કે જન પાખંડથી પ્રચુર છે, એટલે જેમાં પાખંડ સર્વ કરતાં અધિક છે. આ પાખંડથી સર્વ માર્ગોનો નાશ થયો છે; માર્ગ એટલે જેને શોધવો પડે તે માર્ગ, તાત્પર્ય એકે માર્ગ એટલે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય. આવા માર્ગો કર્મમાર્ગ જ્ઞાનમાર્ગ આદિ છે. તે માર્ગો નષ્ટપ્રાય છે, એટલે તેઓનો લગભગ નાશ થયો છે. જેટલે અંશે તે જીવંત છે તેટલે અંશે ફલસાધક નથી. તે માર્ગોમાં પાખંડપ્રવેશ થયો છે, તેથી તે નષ્ટપ્રાય છે. દાખલા તરીકે વેદમાં ‘સ્વર્ગ’ શબ્દનો અર્થ આત્મસુખ એ સર્વ નિર્ણયમાં શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ અતિ સ્પષ્ટ દર્શાવી આપ્યું છે. આ આત્મસુખવાચક ‘સ્વર્ગ’ નો અર્થ ‘સ્વર્ગ લોક’ છે એવો લોકમાં ભ્રમ થાય છે. તેમજ કર્મમાર્ગનું ફળ ચિત્તની શુદ્ધિ છે, પણ તે શુદ્ધિ થતી નથી તેમજ જ્ઞાનમાર્ગમાં માયાવાદના પ્રવેશથી તેનો નાશ થયો છે. યોગમાર્ગથી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થઈ શકે, પણ તેમાં ઈશ્વરને તદ્દન ગૌણપદ આપવામાં આવે છે, અથવા તો ઈશ્વરની અપેક્ષા બીલકુલ ન રહેવાથી તેનું નિયામકત્વ સ્વીકારવામાં આવતું નથી; તેથી તે માર્ગ નિરીશ્વર થઈ જાય છે. ઉપાસના માર્ગમાં ઈશ્વરની વિભૂતિજ ઉપાસ્ય છે; તેથી મુખ્ય ફલને તે માર્ગે સિદ્ધ કરી શકતો નથી આ સર્વ માર્ગો નષ્ટપ્રાય છે. અત્ર ચતુર ધર્મો છે,

તેથી એમ દ્વનિત થાય છે કે, દેવો પણ ન્યારે કલિકાલના ગુણોને અનુસરે છે, ત્યારે અંશ, કલા કે વિભૂતિ મારી ગતિ ન હોએ, પણ મૂળ રૂપ શ્રીકૃષ્ણજ હોએ. આ શરણુ શ્રીમદ્વાચાર્યજીને તો સિદ્ધ છે; તોપણ આનું પ્રયોજન અન્ય હોવાથી, પ્રાર્થના દોષરહિત છે. આ સ્થિતિ એક શંકા થાય છે કે સર્વ માર્ગોમાં પાખંડ પ્રવેશથી સાર રહ્યા નથી, તો ભક્તિમાર્ગને પણ એજ ન્યાય લાગુ પડે છે. કારણકે કલિકાલ તો ભક્તિમાર્ગમાં ચાલનારાઓને પણ બાધક છે. તેઓ ગૃહપુત્રાદિમાં પણ આસક્ત દેખાય છે, અને લૌકિક ક્રિયાપરાયણ છે, માટે પાપનો સંભવ હોવાથી ભક્તિમાર્ગનું ઉદ્ધારકપણું કેમ? મુખ્ય ફલને તે સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી; એટલે કર્મમાર્ગની તુલ્યતાજ આવી, તો આશ્રયથી શું વળવાનું છે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે, ભક્તિમાર્ગમાં એ દૂષણો નથી, કેમકે શ્રીશુકદેવજી એ પરીક્ષિતને કહ્યું છે કે

કલેર્દોષ નિચે રાજન્નસ્તિ હ્યેકો મહાન્ગુણઃ ।

કોર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તસંગ પરં વ્રજેત્ ॥

શ્રીભાગવત સ્કંધ ૧૨-૩-૫૧

અર્થ:—હો રાજા દોષના સમુદ્ર એવા કલિનો એક મહાન ગુણ છે. કારણ કે જેણે સર્વસંગનો ત્યાગ કરેલ છે તે શ્રીકૃષ્ણના કીર્તનથીજ તેને પામે છે.

તથા વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે,

યત્કૃતે દશભિર્વર્ષે સ્ત્રેતાયાં હાયનેન તત્ ।

દ્વાપરે તત્ત્વમાસેન અહોરાત્રેણ તત્કલૌ ॥ ૧ ॥

તપસો બ્રહ્મચર્યસ્ય જપાદેશ્ચ ફલં દ્વિજાઃ ।

પ્રાપ્નોતિ પુરુષસ્તેન કલિઃ સાધ્વિતિ ભાષિતમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જે સત્ય યુગમાં દશ વર્ષથી થાય છે, ત્રેતામાં એક વર્ષ લાગે છે, તથા દ્વાપરમાં એક માસ જે કરવાને જોઈએ તે કલિયુગમાં એક દિવસ રાત્રીથી સિદ્ધ થાય છે. ૧ તપનું બ્રહ્મચ-

ર્યતું, જપાદિતું ફલ પુરૂષ પામે છે, તેથી હે બ્રાહ્મણો ! કલિ સારો છે, એમ કહેવાયલું છે. ૨ તથા

કલિર્ધન્ય સ્ત્રિયો ધન્યા શૂદ્રા ધન્યા તથૈવ ચ ।

અર્થ:—કલિ ધન્ય છે, સ્ત્રિયો ધન્ય છે, તથા શૂદ્રો પણ ધન્ય છે.

કલિ સમાજયન્ત્યાર્યા:

અર્થ:—કલિના વખાણ સત્પુરૂષો કરે છે.

આ ધન્યવાદ ભક્તિમાર્ગનેજ લાગુ પડે છે. આ વાક્યો એમ બતાવે છે કે કલિ ભક્તિમાર્ગમાં બાધક નથી; પ્રત્યુત થોડા કાલમાં ફલસિદ્ધ કરી આપે છે, તેથી સાધક છે.

પ્રક્ષિપ્તધ્યાયમાં બ્રહ્માણ્યે ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે

તાવદ્રાગાદયઃ સ્તેના સ્તાવત્કારાનૃદં ગૃહમ્ ।

તાવન્મોહોઢિઢિ નિગડો યાવત્ કૃષ્ણ ન તે જનાઃ ॥

શ્રીભા. પ્રક્ષિપ્તધ્યાય ૧૦-૧૪-૩૬

અર્થ:—રાગ આદિ ત્યાંસુધીજ ચોર છે, ગૃહ બંદીખાનું પણ ત્યાંસુધીજ છે; મોહ પગતું બંધન ત્યાંસુધીજ છે, કે ત્યાં સુધી હે કૃષ્ણ ! જનો આપના નથી.

આવા વાક્યોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગૃહઆદિનું બંધન ભગવત્પરતા હોય તો, થતું નથી. વળી.

एवं नृणां क्रिया योग सर्वे संसृति हेतवः भा. ૧-૫-૩૪.

અર્થ:—એ પ્રમાણે મનુષ્યોના સર્વ ક્રિયાયોગો સંસારના હેતુ-ભૂત છે. (ભગવત્પરતા વિના સર્વ ક્રિયા વિપરીત ફળ આપે છે). એ ભગવાનમાં એ ક્રિયાયોગોનો વિનિયોગ થાય તો, અલૌકિક થાય છે.

પુરાણમાં એક સ્થલે ભગવાને એમ પણ કહ્યું છે કે

मत्कर्म कुर्वतां पुसां कर्मलोपो भवेद्यदि ।

तत्कर्म तस्य कुर्वन्ति तिस्रः कोट्यो महर्षयः ॥

અર્થ:—(ભગવાન કહે છે) માફ કર્મ કરતાં [એટલે મારી

સેવા કરતાં] જે અન્ય વૈદિક કર્મનો લોપ થતો હોય તો, તેનું તે કર્મ ત્રણ કરોડ મહર્ષિઓ કરે છે.

એ વાક્ય એમ બતાવે છે કે ભગવત્સેવા કરતાં વિહિત ન થઈ શકતું હોય તો, પ્રત્યવાય નથી.

કદાચ વિકર્મ ઉત્પન્ન થાય તો, તેનો ભગવાન જ નાશ કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે.

**સ્વપાદમૂલં ભજતઃ પ્રિયસ્ય ત્યક્તાન્યભાવસ્ય હરિઃ પરેશઃ
વિકર્મમઞ્ચોત્પતિતં કથંચિદ્ધુનોતિ સર્વં હૃદિસંનિવિષ્ટઃ ॥**

અર્થ:—સ્વચરણ કમલને ભજતા અને અન્ય ભાવનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, એવા પ્રિય ભક્તને જે કોઈ રીતે વિકર્મ-ઉત્પન્ન થાય તો, સર્વ દુઃખના હરણ કરવાવાળા પરમાત્મા હૃદયમાં વિરાજીને નાશ કરે છે.

એ વાક્યથી પાપ સંભવ હોય, તો પણ, નરક ન થાય અને કીર્તનથીજ સર્વ પાપનો નાશ થાય છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેક શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યઃ મોક્ષયિष્યામિ માશુચ ॥ (ગીતા)

અર્થ:—સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી મને ધર્મોને શરણુ આવ. હું તને સર્વ પાપથી મુક્ત કરીશ. શોક ન કર. (ગીતા અ. ૧૮)

આ વાક્યથી પાપનો નાશ ભગવાન જ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી.

અપિચેત્ સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્ વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ (ગીતા)

અર્થ:—જે બહુજ દુરાચરણી પણ મને જે અનન્ય થઈને બને તો તેને સાધુજ નાણુવો, કારણ કે તેણે સારો નિશ્ચય કર્યો છે. તથા.

યઃ કશ્ચિદ્વૈષ્ણવો લોકે મિથ્યાચારોપ્યનાશ્રમી ।

પુનાતિ સકલાન્ લોકાન્ સહસ્રાંશુરિવોદિતઃ ॥

અર્થ:—જે કોઈ વૈષ્ણવ હોય પણ મિથ્યાચારી અને કોઈ આશ્રમમાં ન હોય, તો પણ જેમ સૂર્ય ઉદય થયો હોય તેમ સર્વ લોકોને પાવન કરે છે. તથા

યાનાસ્થાય નરો રાજન્નપ્રમાદ્યેત કર્હિચિત્ ।

ધાવન્નિમીલ્ય વા નેત્રે નસ્ત્વલેન્ન પતેદિહ ॥ મા. ૧૧. ૨. ૩૫.

અર્થ:—જે ધર્મોમાં આસ્થા રાખવાથી, હે રાજન્ ! કદી પણ પ્રમાદ થતો નથી. આંખો ખીડીને જે દોડે, તો પણ આ માર્ગમાં સ્ખલન થતું નથી કે નથી નીચે પડતો.

ઉપરના વાક્યોથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે આચારાદિ ન હોય, તોપણ ક્ષણની સિદ્ધિ ભક્તિમાર્ગથી થાય છે.

પ્રથમ સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં સૂત કહે છે કે:—

ધર્મઃ સ્વન્નુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિષ્વક્સેન કથાસુ યઃ ।

નોત્પાદયેદ્યદિ રતિં શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥

અર્થ:—સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરેલો ધર્મ જે સ્વતંત્ર જીવોની રતિ જેની ચોતરફ આજ્ઞા વર્તે છે, તેવા ભગવાનની કથામાંજે ઉત્પન્ન ન કરે તો, તે ધર્મ કેવળ શ્રમ છે.

નૈષ્કર્મ્યમપ્યચ્યુત ભાવવર્જિતં ન શોભતે જ્ઞાનમલં નિરંજનં ।

કુતઃ પુનઃ શશ્વદભદ્રમીશ્વરે નચાર્પિતં કર્મયદપ્યકારણમ્ ॥

અર્થ:—શ્રીઅચ્યુતના ભાવ વિનાતું નિરંજન અને નૈષ્કર્મ્યવાળું જ્ઞાન પણ સારી રીતે શોભતું નથી તો, અશુભ અને ઇશ્વરમાં ન અર્પણ કરેલું એવું કર્મ, ભલે પછી તે નિષ્કામ હોય, તો ક્યાંથી શોભે ?

તેમજ પ્રજ્ઞિસાધ્યાયમાં બ્રહ્મસ્તુતિમાં કહ્યું છે કે.

શ્રેયસ્તુતિં ભક્તિ શ્રવસ્યતે વિભો ક્લિશ્યંતિયેકેવલબોધલબ્ધ ।

તેષામસૌ ક્લેશલ એવશ્નિષ્ઠ્યતે નાન્યથાસ્થૂલ તુષાવઘાતિનામ્ ॥

અર્થ:—હે પ્રભુ ! કલ્યાણના ઝરારૂપ એવી આપની ભક્તિ છાડીને, જે કેવળજ્ઞાન મેળવવાને કલેશ કરે છે, તેઓને કલેશજ રહે છે. જેમ સ્થુલ ક્ષેત્રના ખાંડવાવાળાને ચોખ્ખા મળતા નથી તેમ, તેમને પણ અન્ય કંઈ મળતું નથી.

તેમજ બૃહન્નારદીય પુરાણમાં કહ્યું છે કે.

યથા જલૌકસાં નિત્યં જીવનં સલીલં મતમ્ ।

તથા સમસ્ત સિદ્ધીનાં જીવનં ભક્તિરિષ્યતે ॥

અર્થ:—જેમ સર્વ જલચરોનું જીવન જલ છે, તેમ સર્વ સિદ્ધિઓનું જીવન ભક્તિ મનાય છે. આ વાક્યો ભક્તિસહિત કર્મોનું અસાધકપણું અને ભક્તિસહિતનું જ સાધકપણું બતાવે છે.

એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીપ્રભુ ઉદ્ભવજીપ્રતિ કહે છે કે,—

યત્કર્મભિર્યત્તપસા જ્ઞાન વૈરાગ્યતશ્ચયત્ ।

યોગેન દાન ધર્મેણ શ્રેયોભિ રિતરૈરપિ ॥

સર્વમદ્ભક્તિયોગેન મદ્ભક્તો લભતેઽજ્ઞસા ॥ ભા. ૧૧.૨૧ ૩૨-૩૩

અર્થ:—જે કર્મોથી, જે તપથી જ્ઞાન વૈરાગ્યની, યોગથી, દાનધર્મથી તેમજ બીજા શ્રેયોથી જે મળે છે તે મારા ભક્તિયોગથી મારા ભક્ત સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરે છે.

દ્વિતીયસ્કંધમાં શ્રી શુકદેવજી લિન્ન લિન્ન દેવતાઓની ઉપાસનાનું કૃણ કહીને પછી ભગવાનના ભજનનું કૃણ કહે છે.

અકામો સર્વ કામો વા મોક્ષકામો ઉદારધીઃ ।

તીત્રેણ ભક્તિયોગેન મજેત પુરુષં પરમ્ ॥ ૨. ૩. ૧૦

અર્થ:—અકામ અથવા સર્વકામના જેને હોય કે મોક્ષની કામના હોય, તે, તીવ્ર ભક્તિયોગથી પુરુષોત્તમને ભજે.

એ વાક્યોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કેવળ ભક્તિજ સર્વ સાધક છે.

શ્રીશુકદેવજી ભક્તિનેજ કૃણ૩૫ ગણે છે;

પરિનિષ્ઠિતોપિ નૈર્ગુણ્યે ઉત્તમશ્લોકલીલયા ।

ગૃહિતચેતા રાજર્ષે આરુઘ્યાનં યદધીતવાન્ ॥ ભા. ૨-૧-૧૯

અર્થ:—હે રાજર્ષિ ! નૈર્ગુણ્યમાં હું સર્વથા રમતો હતો, તોપણ ઉત્તમ શ્લોકની લીલાથી મારું ચિત્ત હરાઈ જવાથી, હું એ આખ્યાન ભણ્યો.

શ્રીકપિલદેવજીએ દેવહુતીજી પ્રતિ કહ્યું છે કે;

નૈકાત્મતાં મેસ્પૃહયન્તિકેચિન્મત્પાદસેવાભિરતા મદીહાઃ ।
યેન્યોન્યતો ભાગવતા પ્રસજ્ય સભાજયન્તે મમપૌરુષાણિ ॥

મા. ૩-૨૫-૩૪.

અર્થ:—મારી સેવામાં અભિરતિવાળા, મત્સંબંધીજ ક્રિયા-
વાળા એવા કેટલાક ભક્તો મારી સાથે મળી જવાનું પણ ઇ-
ચ્છતા નથી. તેઓ ભગવદ્દીયો પરસ્પર મળી મારા પરાક્રમનો અ-
નુવાદ કરી મને વખાણે છે.

એ વાક્યો ભક્તિનું સ્વતઃ ફળરૂપત્વ દર્શાવે છે. આ કાલમાં
કર્મો તથા અધિકારીઓનો અભાવ હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં મહદ-
નુશ્ફાજ ફલસાધક હોવાથી, ભક્તિમાર્ગજ ફલ સિદ્ધ કરે છે.
નિબંધમાં શ્રીમદ્વાચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે કે,

અધુના અધિકારાસ્તુ સર્વે એવ ગતાઃ કલૌ ।

કૃષ્ણચેત્ સેવ્યતે ભક્ત્યા કલિસ્તસ્ય ફલાયદિ ॥

અર્થ:—હાલમાં કલિયુગમાં સર્વ અધિકારો જતા રહ્યા છે
એ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિથી સેવાય તો, તેને કલિ ફલસાધક છે.

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જે ફલ ભક્તિ સિદ્ધ
કરી શકે છે, તે, અન્યથી થઈ શકતું નથી. અને જે ફલ અન્ય
સાધનો સિદ્ધ કરે છે, તે ફલ ભક્તિનું આનુષંગિક છે, માટે ભ-
ક્તિમાર્ગમાં કર્મમાર્ગાદિ તુલ્યતાની ગંધ પણ નથી. અત્ર કદાચ
એમ શંકા થાય કે પૂર્ણ ભક્તિથી તો ફલ ભલે સિદ્ધ થાય પણ
અર્ધ કરેલ ભક્તિ તો કર્મમાર્ગ તુલ્ય હશે. એના જવાબમાં કહે-
વાનું કે ભક્તિમાર્ગની પ્રબળતા એવી છે કે તેમાં અર્ધ કરેલ પણ
ફળસાધક થાય. જેમ બીજા માર્ગોમાં અંગહીનત્વ એ ફલમાં બા-
ધકરૂપ છે, તેમ અત્ર નથી. આ માર્ગમાં એકવાર પ્રવેશ જેનો
થયો, તેનો પાત કદી થતો નથી, એવું ત્યાનતે માધવ તાવકા
સ્વચિત્ ઞદ્યન્તિ માર્ગાત્ ત્વયિ વદ્ધ સૌહદાઃ ।

અર્થ:—હો માધવ ! એ પ્રમાણે આપમાં જેઓએ સ્નેહ બાંધ્યો

છે તેઓનો માર્ગમાંથી પોત થતો નથી, એ સ્લોકમાં કહ્યું છે ॥ ૧ ॥

અત્ર એવી શંકા થાય કે, પવિત્ર દેશમાં સ્થિતિ કરવાથી પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, તો બીજા સાધનોના નિરાસપૂર્વક આશ્રયની પ્રાર્થના શા માટે કરો છો ? તેના ઉત્તરમાં દેશનું અસાધકાણું કહેતાં આશ્રયની પ્રાર્થના કરે છે.

મૂલમ્.

મ્લેચ્છાક્રાંતેષુ દેશેષુ પાપૈકનિલયેષુ ચ ।

સત્પીડા વ્યગ્ર લોકેષુ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥૨॥

સાન્વય પદાર્થ—દેશીષુ મ્લેચ્છાક્રાંતેષુ [દેશો મ્લેચ્છાથી ભરાયલા હોવાથી] ચ (અને) પાપૈકનિલયેષુ [પાપનાજી સ્થાન હોવાથી] સત્પીડાવ્યગ્રલોકેષુ (જ્યાં લોકો સત્પુરુષોને પીડા થવાથી વ્યગ્ર થયેલા હોવાથી) કૃષ્ણઃ ઇત્યાદિ પ્રથમ સ્લોક સમાન

અર્થ:—દેશો મ્લેચ્છાથી ભરપૂર થયેલા હોવાથી, તથા પાપનાજી સ્થાન હોવાથી, અને લોકો સાધુઓને પીડા થવાથી વ્યગ્ર હોવાથી શ્રીકૃષ્ણજી માંડી ગતિ હો.

વિવેચન:—દેશો પણ મ્લેચ્છાથી આક્રાંત એટલે ભરપૂર થયા છે ત્યાં શંકા થાય કે મ્લેચ્છોને ન્યાય માર્ગે ચાલતા હોય તો શું દોષ છે ? ત્યાં કહે છે કે તે મ્લેચ્છો પાપરૂપ છે અને તે પાપરૂપ મ્લેચ્છોનો જ નિવાસ તે દેશો છે જે પાપ મુખ્ય છે તેના જ નિલય એટલે સ્થાન છે. અથવા તે પૂર્વોક્ત પાપ નિલય અંગ ખંગ કલિંગાદિ દેશો છે જ્યાં જવાથી પુનઃ સંસ્કારની આવશ્યકતા છે ત્યાં શંકા થાય કે લોકો વણિક આદિને સારા હોય તો પાપની સાથે શું છે ? ત્યાં કહે છે કે લોકો પણ સાધુઓને પીડા થવાથી વ્યગ્ર રહે છે. જ્યાં સાધુઓ એટલે સત્પુરુષોને દુઃખ પડતું હોય, તે દેશમાં લોક સ્થિર ચિન્ત ન હોઈ શકે તે લોકો એમ ધારે છે કે આ સાધુઓ સદ્ધર્મનું આચરણ કરે છે, તેથી તેઓ ને અનિષ્ઠ થાય છે તેથી તેઓના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે

(૧૧)

કે પ્રત્યક્ષ સદ્ધર્મ આચરવો કે પ્રાકૃત કર્મ કરવું? આ પ્રકારના સંદેહથી તેઓ વ્યાકુલ હોય છે. સદ્ધર્મથી શુભ થતું નથી, એવું ધારવાથી તેમને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રહેતી નથી, તેથી તેઓ પણ સહાયક થતાં નથી. આવી સ્થિતિમાં શ્રીકૃષ્ણ જ મારો આશ્રય હો. ન્યાં દેશની સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય ત્યાં કૃષ્ણાનુકૂલ હોય તો જ સ્તુતિ થાય છે. દાખલા તરીકે

અહો અમીષાં કિમકારિ શોભનં

પ્રસન્ન ણ્ણાં સ્વિદુત સ્વયં હરિઃ ।

યૈર્જન્મલભ્યં નૃપુ ભારતાજિરે

મુકુન્દ સેવોપયિકં સ્પૃહા દિનઃ ॥ ભા. ૫-૧૯-૨૧

અર્થ:—[દેવો ભારતવર્ષની સ્તુતિ કરે છે] અહો આ લોકોએ શું પુણ્ય કર્યું હશે? શું તેમને હરિજ પ્રસન્ન થયા છે કે? કારણ કે જેઓએ ભારતવર્ષમાં મુકુન્દ સેવોપયોગી મનુષ્ય જન્મલીધો. અમને તેની સ્પૃહા છે. (૨.)

એમ શંકા કરવામાં આવે કે ગંગાજી જેવા પવિત્ર તીર્થો ભૂતલ ઉપર છે, તો કેવળ આશ્રયથી શું વળવાનું છે? તેના જવાબમાં દ્રવ્યોનું અને તીર્થોનું અસાધકપણું પણ કહેતાં, આશ્રયની પ્રાર્થના કરે છે.

મૂલમ્.

ગંગાદિ તીર્થવર્ષેષુ દુષ્ટૈરેવાવૃત્તેષુ ચ ।

તિરોહિતાધિદૈવેષુ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥૩॥

સાન્વય પદાર્થ:—ગંગાદિ તીર્થવર્ષેષુ [ગંગા વિગેરે તીર્થો માં શ્રેષ્ઠ] દુષ્ટૈ [દુષ્ટોથી] એવ [જો] આવૃત્તેષુ (આવૃત હોવાથી) ચ [અને] તિરોહિતાધિદૈવેષુ જેમાંથી અધિદૈવ તિરોહિત થયેલા હોવાથી] કૃષ્ણ: ઈત્યાદિ.

અર્થ:—ગંગા આદિ તીર્થશ્રેષ્ઠો દુષ્ટોથી આવૃત હોવાથી,

તેઓમાંથી અધિદેવ તિરોહીત થવાથી શ્રીકૃષ્ણજી મારી ગતિ હો.

વિવેચન:—ગંગાજી વિગેરે જે તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે દુષ્ટોથી વિટાઈ રહેલાં છે; તેથી તેમનાથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. તે તીર્થશ્રેષ્ઠો દુષ્ટોથીજ આવૃત છે એમ કેમ કહો છો ? ત્યાં પ્રાદ્મણો પણ રહે છે. ત્યાં કહે છે કે તે પ્રાદ્મણો તીર્થમાં સદા નિવાસ કરતા હોવાથી તીર્થ સાથે અતિ પરિચય તેમને હોય છે, તેથી અતિ પરિચયથી અનાદર તેઓ કરે છે. તેમને પૂજ્ય ભુદ્ધિ હોતી નથી, તેમ ભક્તિ પણ હોતી નથી. વળી દાન લેવાની ઉપાધિ તેમને બહુ વળગેલી હોય છે. માટે તે સ્થિતિમાં રહેવાથી તેમનું પણ દુષ્ટપણું છે; કદાચ એમ શંકા થાય કે તીર્થો સર્વદોષ નિવારક છે તેથી દુષ્ટત્વ ક્યાં રહે ? તેના ઉત્તરમાં એટલું કહેવાનું કે સર્વેણ ગાંગેન જલેન સમ્યગ્મૃત્સ્નાશતેનાપિ ચ ભાવ દુષ્ટઃ ।

આજન્મનઃ સ્નાનપરોઽપિ નિત્યં ન શુદ્ધયતીત્યેવ વયં વદામઃ ॥

અર્થ:—સર્વ ગંગાજીના જલથી, સારી રીતે સોવાર મૃતિકાથી જન્મથી આરંભી નિત્ય સ્નાન કરવાવાળો, ભાવદુષ્ટ પુરુષ શુદ્ધ થતો નથી, એમ અમે કહીએ છીએ. એવું આદિત્યપુરાણનું વચન છે. તથા

મત્સ્ય કચ્છપ મંદૂકા જલે મગ્ના દિવાનિશ્ચમ્ ।

વસન્ત સ્તેપિ ચ સ્નાનાત્ ફલં નાર્હતિ કર્હિચિત્ ॥ ૧ ॥

શ્રદ્ધાવિધિસમાયુક્તં યત્કર્મ ક્રિયતે નૃધિઃ ।

શુચિ શુદ્ધેન ભાવેન તદાન્ત્યાય કલ્પતે ॥૨॥

વિધિહિનં ભાવદુષ્ટં કૃતમશ્રદ્ધયા ચ યત્ ।

તદ્દરંત્યસુરા સ્તસ્ય સુમૃદસ્યાકૃતાત્મનઃ ॥૩॥ ચાક્ષવલ્ક્યસ્મૃતિ.

અર્થ:—માછલા, કાચબા તથા દેડકા રાત દિવસ જલમાં ડુબ્યા રહે છે. તેમને નિત્ય ત્યાં રહેતાં છતાં, સ્નાનથી કદી ફળ મેળવતું નથી. ૧ શ્રદ્ધા અને વિધિથી સારી રીતે યુક્ત માણસોથી જે કર્મ પવિત્રભાવથી થાય છે, તે અનન્તતા માટે કલ્પાય છે. ૨.

ખહુ મૂઠ અને અકૃતાર્થનું વિધિહીન, ભાવદુષ્ટ અને જે અશ્રદ્ધાથી કંઈ હોય તે કર્મ અસુરો હરી જાય છે. ૩

વાયુપુરાણમાં પણ તેમજ કહેલું છે.

અશ્રદ્ધધાનઃ પાપાત્મા નાસ્તિકોઽછિન્નસંશયઃ ।

હેતુનિષ્ઠશ્ચ પંચૈતે ન તીર્થફલ ભાગિનઃ ॥

અર્થઃ—શ્રદ્ધા વિનાનો, પાપાત્મા, નાસ્તિક, સર્વમાં હેતુ શોધવાવાળો, જેના સંશયોનો નાશ થયો નથી તે, એ પાંચેને તીર્થફલનો ભાગ મળતો નથી.

શ્રીમદ્ભાગવત ષષ્ટસ્કંધમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે;

પ્રાયશ્ચિત્તાનિ ચીર્ણાનિ નારાયણ પરાક્લમ્બમ્ ।

ન નિષ્ણુનન્તિ રાજેન્દ્ર સુરાકુમ્ભ મિવાપગાઃ ॥

અર્થઃ—કરેલા પ્રાયશ્ચિતો, હે રાજેન્દ્ર ! નારાયણથી ખહિ-મુખ જનને પાવન કરતા નથી; જેમ નદીઓ મહીરાના કુમ્ભને પવિત્ર કરી શકતી નથી.

આ વાક્યો એમ કહે છે કે તીર્થો ભગવાનથી વિમુખ અને નાસ્તિકોના દોષનું નિવારણ કરી શકતા નથી. આ સ્થલે એવી શંકા ઉપરિચિત થવાનો સંભવ છે કે, તીર્થોની પાવન કરવાની શક્તિ સહજ છે તો વસ્તુશક્તિમાં અપવાદ કેમ હોઈ શકે ? જેમ અગ્નિ કદી બાળતો નથી એવું કદી જોવામાં આવતું નથી. તે શંકાના નિરાકરણમાં કહેવામાં આવે છે કે, તે તીર્થોમાં તેમના આધિકદૈવિક સ્વરૂપ રહેતાં હોય તો કદી અપવાદ થાય નહિ, પણ કલિયુગમાં તો આધિકદૈવ તિરોહિત થયાં હોય છે. દુષ્ટ પ્રતિ તેમનો કદી આવિર્ભાવ થતો નથી. માત્ર સાધુ પુરૂષો પ્રતિજ તેમનું પ્રાકટ્ય થાય છે. એટલા માટે શાસ્ત્રાર્થ નિબંધમાં શ્રીમદ્વાચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે કે

તીર્થાવાપિ યા મુક્તિઃ કદાચિત્ કસ્યચિત્ ભવેત્ ।

કૃષ્ણપ્રસાદ યુક્તસ્ય નાન્યસ્યૈવ વિનિશ્ચયઃ ॥

ભાવાર્થઃ—કાશી વિગેરે તીર્થમાં મુક્તિ થાય છે, એમ પ્ર-

સિદ્ધ છે. જેને મુક્તિ આપવાની હોય તેને મહાદેવજી તારક પ્રદક્ષનો ઉપદેશ આપે છે. તેમ સર્વને એ ઉપદેશ થતો નથી. કારણકે કાશીમાહાત્મ્યમાં પાપીઓને ભૈરવી યાતના કહી છે. જે સર્વને ઉપદેશ થતો હોય તો કોઈને ભૈરવીયાતના ન સંભવે માટે પાતકના અન્તમાં કોઈકને કદાચિત્ ઉપદેશ મળે છે. જેના ઉપર શ્રી કૃષ્ણની કૃપા થાય છે તેનેજ મહાદેવજી તારક પ્રદક્ષનો ઉપદેશ આપે છે, અને તેનેજ મુક્તિ મળે છે. જે સર્વને મુક્તિ મળતી હોય તો ‘યમેવૈષ વૃણુતે’ એ શ્રુતિમાં કહેલ વરણથી ઉત્તમ ફલની પ્રાપ્તિનું કથન વ્યર્થ થાય. કેવળ કાશીમાં રહેવાથીજ મુક્તિ મળતી હોય તો મુક્તિ માટે શાસ્ત્રોમાં કહેલ અન્યસાધનો નિર્વર્થક થાય. માટે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રસાદ થાય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તીર્થદ્વારા મુક્તિ આપે તેમાં બીજું પણ પ્રયોજન હોય છે. તેમાં તીર્થાનું માહાત્મ્ય વધારવાનું હોય છે. જેમ નામનું માહાત્મ્ય પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા ભગવાનને થઈ, ત્યારે નામદ્વારા અબ્ધમિલને ભગવાને મુક્તિ આપી. કદાચિત્ પ્રેમરહિત ને મુક્તિ મળવાના ચિન્હ દ્રષ્ટિગોચર કોઈ સ્થળે થતાં હોય, તો એનું સમાધાન એમ સમજવું કે તેની સાધન સમ્પત્તિ તો છે, પણ ભગવદ્દિગ્દેશથી પ્રાપ્ત પણ દેખાતું હોય. માટે ભગવાનની કૃપા વિના મુક્તિ નથી એ ત્રિકાલાબાધિત નિયમ છે. એટલા માટે યુધિષ્ઠિરે વિદુરજી પ્રત્યે કહ્યું છે કે,

શ્રવદ્વિધા ભાગવતા તીર્થીભૂતાસ્વયં વિભો ।

તીર્થી કુર્વન્તિ તીર્થાનિ સ્વાંતસ્યેન ગદામૃતા ॥ ભા૦ ૧-૧૩-૯

અર્થ:—હે પ્રભો ! આપ સરખા ભાગવતો પોતે પાવન થયેલા છે, તે સ્વહૃદયમાં ગદાધારણ કરી રહેલા ભગવાન વડે તીર્થોને પણ પાવન કરે છે. આ સ્થલે સ્પષ્ટ થાય છે કે ગંગાજી સરખા તીર્થો પાપનાશક છે પણ તે પાપ તીર્થોમાં આવે છે, તે પાપો સત્પુરુષો (ભગવદ્દેવો) તીર્થમાં જ્યારે જાય ત્યારે તેમનામાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રાણ તત્ત્વરૂપ ગદા છે. તે ગદા ધારણ કરીને રિચિતિ કરી રહેલ

ભગવાન તીર્થોના પાપો ભગવતીઓના અંતઃકરણમાં આવેલા હોય તેનો ગદાવડે નાંચ કરે છે. જો ગંગાજી સરખા તીર્થોમાંથી અધિ-દેવ તિરોહિત ન થયાં હોય તો બીજા દોષ દેખાતા ન હોવાથી, તીર્થોને પણ પાવન કરવાનો અર્થ શું ? આવા સંધોગોમાં મારી ગતિ શ્રીકૃષ્ણ હો. એગ પૂર્વ પ્રમાણે સમજી લેવું. (૩)

એમ શંકા થાય કે દેશકાલાદિ ભલે અપવિત્ર હોય પણ જો કર્તા પોતે શુદ્ધ હોય તો બીજાના નિરાસ પૂર્વક આશ્રયની પ્રાર્થના શા માટે કરો છો ? ત્યાં કર્તાનું પણ અસાધકપણું કહેતાં આશ્રયની પ્રાર્થના કરે છે.

મૂલમ.

અહંકાર વિમૂઢેષુ સત્સુ પાપાનુવર્તિષુ ।

લાભ પૂજાર્થ યત્નેષુ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥૪॥

સાન્વય પદાર્થ:—સત્સુ (પડિતો સત્પુરુષો) અહંકાર વિમૂઢેષુ (અહંકારથી વિમૂઢ થયેલા હોવાથી) પાપાનુવર્તિષુ (પાપીઓના અનુસરનાર હોવાથી) લાભ પૂજાર્થ યત્નેષુ (લાભ અને પુજા માટે યત્ન યુક્ત હોવાથી) કૃષ્ણ ધ્યાદિ.

અર્થ:—પડિતો અહંકારથી વિમૂઢ થયેલા હોવાથી, અને પાપીઓને અનુસરતા હોવાથી તેમજ તેમનો યત્ન લાભ અને પુજા માટે હોવાથી; શ્રીકૃષ્ણ મારી ગતિ હો.

વિવેચન:—પડિતોને એવો અહંકાર આવ્યો છે કે અમે શા-ઓને જાણનાર છીએ, તેથી તેઓ બીજાને પુછતા પણ નથી. તેઓનો માયાવીદાદિ વિવાદોમાં અભિનિવેશ હોય છે, તેથી તેઓ અત્યંત મૂઢ થઈ જાય છે; અને તેથી તેઓનાં જ્ઞાન તેમ તેમની કૃતિ પણ દુષ્ટ છે. તેમનો યત્ન શુદ્ધ કર્મ માટે નથી, પણ લાભ અને પુજા માટેજ છે. પારમાર્થિક કર્મ પણ તેઓ લાભ પુજા માટેજ કરે છે. તેઓ સત્પુરુષો પાપીઓને કે પાપને અનુસરે છે. તેઓને સંગ દુષ્ટ હોય છે; તેમજ તેઓનું મન પણ દુષ્ટ હોય છે. એ બન્ને બલવ-

સાધક છે, તેથી તેઓને સ્વતઃ ફલ સિદ્ધિ થતી નથી. ભગવાનના આશ્રયમાં તો વેદાર્થ પણ સ્ફુરે અને સ્વદોષ પણ સ્ફુરે, તેથી ભગવાત્ કૃપાથી ફલસિદ્ધિ થાયજ. વેદનો અર્થ તો ભગવાન જાણે કે ભગવદ્દયજ જાણે. આવી સ્થિતિમાં શ્રીકૃષ્ણ મારો આશ્રય હો. (૪) એજ પ્રમાણે મંત્રોનું પણ અસાધકપણું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્.

અપરિજ્ઞાનનષ્ટેષુ મંત્રેષ્વ વ્રત યોગીષુ ।

તિરોહિતાર્થ દેવેષુ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥૫॥

સાન્વય પદાર્થ—મંત્રેષુ (મંત્રો) અપરિજ્ઞાન નષ્ટેષુ (તાત્પર્ય જ્ઞાનના અભાવથી નષ્ટ થયેલા હોવાથી) અવ્રત યોગીષુ (વ્રત-નિયમ પુર્વક તેમનો યોગ નહિ થતો હોવાથી) તિરોહિતાર્થ દેવેષુ (તેઓમાંથી અર્થ અને દેવ તિરોહિત થયેલા હોવાથી) કૃષ્ણ ઇત્યાદિ.

અર્થ:—મંત્રોનું તાત્પર્યજ્ઞાન નહિ હોવાથી તેમજ નિયમ પુર્વક નહિ ધારણ કરવાવાળાની સાથે સંબંધ પામવાથી, અર્થ અને દેવ તિરોહિત થવાથી શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો.

વિવેચન:—વેદ અને આગમમાં કહેલા મંત્રો એટલે મંત્રોનું ફલ, દેવતા, સ્વરૂપનું અજ્ઞાન હોવાથી મંત્રો નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા છે. પ્રથમ ગુરૂકુલવાસ તેમ બ્રહ્મચર્ય, શૂદ્રનું અસાનિધ્ય એટલે સાથે રહેવાપણું નહિ અને વિધિપુર્વક પઠિત મંત્રો હોય તેજ ફલસિદ્ધ કરે છે. ઉપર પ્રમાણે વ્રત ન ધારણ કરે તેવા સાથે સંબંધ થવાથી મંત્રો અસાધક થાય છે. આગમમાં કહેલા મંત્રોનું તાત્પર્ય ન જાણવાથી તેમના અર્થ અને દેવનું પણ તિરોધાન થયું છે. અર્થ અને દેવનું તિરોધાન થવાથી, તે મંત્રો ફલસિદ્ધ કરી શકતા નથી. ભગવદ્દાશ્રયથી તો ‘ યસ્યસ્મૃત્યાં ચ નામોત્ત્યા ’ એ શ્લોકથી સર્વ સંપૂર્ણ થાય છે. માટે મંત્રો પણ સાધક નથી. આવી સ્થિતિમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મારો આશ્રયહો એમ પૂર્વ પ્રમાણે સમજ લેવું. ૫ મીમાંસા આદિથી મંત્રોના તાત્પર્યનો નિર્ધાર થયો છે, માટે

કર્મથીજ ફલસિદ્ધિ છે. આશ્રયથી શું થવાનું છે ? એમ કોઈ કહે ત્યાં કર્મોનું પણ અસાધકપણું બતાવતાં આશ્રયની પ્રાર્થના કરે છે.

મૂલમ્

નાનાવાદવિનષ્ટેષુ સર્વકર્મવ્રતાદિષુ ।

પાશ્વંદૈક પ્રયત્નેષુ કૃષ્ણાવ ગતિર્મમ ॥૬॥

સાન્વય પદાર્થ:—સર્વકર્મ વ્રતાદિષુ (સર્વ કર્મ વ્રત ઇત્યાદિ)

નાનાવાદ વિનષ્ટેષુ (ભિન્ન ભિન્ન વાદોથી નષ્ટ થયાં હોવાથી)

પાશ્વંદૈક પ્રયત્નેષુ (પાખંડમાંજ પ્રયત્ન હોવાથી) કૃષ્ણ ઇત્યાદિ.

પૂર્વવત્

અર્થ:—સર્વ કર્મો અને વ્રતોનો ભિન્ન ભિન્ન વાદોથી નાશ થયેલો હોવાથી તથા પાખંડ માટેજ પ્રયત્ન હોવાથી શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો. ૬

વિવેચન:—કર્મો-સોમયાગ વિગેરે અને વ્રતોમાં નાનાવાદના પ્રવેશથી, તેમનો નાશ થયો છે. દાખલા તરીકે કહે છે કે આ દે-ખાતો પ્રપંચ જેને શ્રુતિપુરાણાદિ સત્ય અને બ્રહ્મરૂપ કહે છે તે મિથ્યા છે. પ્રપંચમાં વેદનો પણ સમાવેશ થાય છે, માટે જે વેદ કહે છે તે પોતાના અજ્ઞાન કલ્પિત જ કહે છે. અને વેદો વ્યવહાર માત્રમાં પ્રમાણુ છે. વેદ બાધિત કર્મો પણ અજ્ઞાનકલ્પિત હોઈ મિથ્યા જ છે, તેથી પારમાર્થિક પુરૂષાર્થ નથી. માટે કંઈ કર્તવ્ય પણ નથી તેમજ પ્રાપ્ત કરવાનું પણ નથી, એવો કેટલાકનો વાદ છે.

બીબ્બઓ આ પ્રમાણે કહે છે ‘પરમેષ્ઠિનો વા’ એ શ્રુતિમાં બ્ર-હ્માદિનો પણ યજ્ઞથીજ ઉત્કર્ષ કહ્યો છે પૂર્વવાસનાથીજ ઉત્તરમાં પ્રવૃત્ત થવાય છે, માટે કર્મજ કરવું. તેનાથીજ ફલસિદ્ધિ થાય છે. કોઈની ઉપાસના કરવાની આવશ્યકતા નથી. તેમ કોઈ ફલદાતા પણ નથી, પ્રવર્તક પણ નથી. દેવતા પણ ચેતન નથી, માત્ર મંત્રમયી છે. આ પ્રકારે ઇશ્વરની આવશ્યકતા નથી કેટલાએકનો તો એવો

બાહ છે કે શાસ્ત્રથી સોલ યદાર્થના જ્ઞાન પછી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન પછી પોતાનો આત્મા પ્રકટ દર્શન દે છે, ત્યારે દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે. ભગવાન્ સેવવાની આવશ્યકતા નથી, તેમજ ફલ પણ ભગવાન્ નથી.

બીજાઓ એવો મત ધરાવે છે કે પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોના વિલય થયા પછી પુરુષનું સ્વરૂપથી અવસ્થાન એટલે સ્થિતિ એજ ફલ છે. ભગવાનને સેવવાની જરૂર નથી તેમજ તે ફલ પણ નથી.

આવા પ્રકારના લિન્ન લિન્ન વાદોથી વિરોધે કરીને સર્વ કર્મ અને મતો નષ્ટ થઈ ગયા છે. હલકું, વિપરીત અર્થનો નિશ્ચય થવાથી વેદોક્ત ફલ સિદ્ધ થતું નથી તેથી તેઓનો નાશ થયો ગણાય છે. વસ્તુતઃ તો સુરુષ એવેદં સર્વ (આ સર્વ પુરુષજ છે). એતદાત્મ્યમિદમ્ (આનો આત્મા બ્રહ્મ છે.) સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેજ્ઞાનઃ (સર્વને વશ કરવાવાલા અને સર્વ નિયામક બ્રહ્મ છે). એષ એવ તં સાધુ કર્મ કારયતિ (જેને ઉચું પદ આપવાથી ઇચ્છા કરે છે તેની પાસે બ્રહ્મ ઉત્તમ કર્મ કરાવે છે.) તેમજ

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મતઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।

इति मत्वा भजैते मां बुधा भाव समन्विता ॥ गीता १०-८

અર્થ:—હું સર્વનું કારણ છું અને મારાથી સર્વની પ્રવૃત્તિ છે એમ જાણી પડિતો ભાવયુક્ત થઈ મને ભજે છે.

कोनु राजन्निन्द्रियवान् मुकुन्दचरणाम्बुजम् ।

न भजेत् सर्वतो मृत्यु रूपास्यममरोत्तमैः ॥

અર્થ:—હે ! રાજન્ ! દેવોમાં શ્રેષ્ઠથી ઉપાસના કરવા યોગ્ય મો-કદાત્મ ભગવાનનાં ચરણકમલને, જેને ચોતરફથી મૃત્યુ છે એવો કોણ છંદિવવાળો ન જાણે ?

देवीऽसुरो मनुष्यो वा यस्मै नमस्कृत्य वष ।

भजनमुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्थापय्या वयम् ॥ भा. ७-७-५०

અર્થ:—(પ્રહ્લાદજી અસુરપુત્રો પ્રતિ કહે છે) દેવ, અસુર, મનુષ્ય, યક્ષ કે ગન્ધર્વ મોક્ષદાતા ભગવાનના ચરણને ભજો તો જોમ અમારું કલ્યાણ થયું તેમ તેનું થાય.

ફલમતરુપપત્તે: (આ શ્રીકૃષ્ણ પ્રહ્લાદીજી કહ્યું છે એવી ઉપપત્તિ છે) આ પ્રહ્લાદસૂત્રના સૂત્રમાં સિદ્ધ કર્યું છે કે કલદાતા શ્રીકૃષ્ણજી છે.

દેવા વૈ સત્રમાસત (દેવોએ સત્ર કર્યો).

મનમના ભવ મદ્ધકો મગ્રાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે મતિજાને પ્રિયોઃસિમે ॥ ગીતા ૧૮-૬૫

અર્થ:—મારામાંજ મન રાખ, મારો ભક્તથા. મારું ભજન કર મને નમસ્કાર કર. તું મનેજ પામીશ એ સત્ય છે. તું મને પ્રિય હો એ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું.

એ ઉપરના શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ અને ન્યાયના વાક્યોથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે પ્રપંચ પ્રહ્લાદપ છે. સત્યપણાથી જે કર્મ કરાય તેજ કલદાયક છે. ભગવાન સર્વના મૃશ્વર છે, માટે સર્વેએ સેવવા જોઈએ. સર્વના પ્રવર્તક અને કલદાતા પણ તેજ છે. મંત્રોના દેવતા પણ ચેતન છે. નહિતર તૃપ્તિ કોને થાય ? ભગવાન સાથે સામુજ્ય એ મોક્ષ છે. ભગવાન આનંદરૂપ છે માટે કૃણરૂપ છે. આ અર્થ કરતાં અન્યથા નિરૂપણ કરવાવાળા વાક્યો કદિપત હોવાથી સ્વમતા-અહનુજ પરિણામ છે. નિર્બિદ્ધ દશમીવિદ્ધ એકાદશી કરવાથી પણ બુદ્ધિ અન્યથા થાય છે. અત્ર કર્મ અને જ્ઞાત એમ બુદ્ધિ બુદ્ધિ બતાવ્યા છે. જ્ઞાત જોડે કર્મજ છે પણ તે જ્ઞાનાદિનું અંગ છે એમ બતાવવા માટે તેનું પ્રથમ ઉપાદાન થયું છે. અત્ર કદાચ શંકા થાય કે, એ પ્રમાણે પ્રપંચ મિથ્યાવાદી અને કર્મોનું અસત્યપણું સ્વીકારવાવાળા પોતે જે કર્મ કરે છે, તેનુંજ બોધન અન્યને કરે છે. જો તેઓને મિથ્યાત્વ નિષ્કલત્વ અને આનંદાભાવનું જ્ઞાન હોય તો પોતે તે કેમ કરે ? અને બીજાને કેમ બોધ કરે ? વળી તે તે મતોના પ્રવર્તકો મહાન્ પુરૂષો છે. શંકર, જૈમિનિ ગૌતમ કણ્વદિના મતો અસ્વીકાર્ય કેમ ? તેના જવાબમાં કહે છે કે પાપાંક નિમિત્તજ તે-

મનેા મુખ્ય પ્રયત્ન છે. પાખંડમાં તેઓનેા પ્રયત્ન છે એમ નીચેના પદ્મયુરાણના શ્લોકો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ત્વં ચ રુદ્ર મહાવાદો મોહશાસ્ત્રાણિ કારય !

અતથ્યાનિ વિતથ્યાનિ દર્શયસ્વ મહામુજ ॥

પ્રકાશં કુરુ ચાત્માનમપ્રકાશં ચ માં કુરુ ॥

અર્થ:—હે રૂદ્ર ! મહા બાહો ! અસત્ય અને ખોટા મોહ-શાસ્ત્રો બનાવો અને હે મહામુજ ! તે લોકોને દર્શાવો તમારો પોતાનો પ્રકાશ કરો અને મારો અપ્રકાશ કરો. તથા ભગવાને રૂદ્રને કહ્યું છે કે,

ત્વામારાધ્ય તથાશમ્ભો ગ્રહીષ્યામિ વરં સદા ।

દ્વાપરાદૌ યુગે ભૂત્વા કલયા માનુષાદિષુ ॥

સ્વાગમૈઃ કલ્પિતૈસ્ત્વંચ જનાન્ મદ્વિમુશ્વાન્ કુરુ ।

માં ચ ગોપય યેન સ્યાત્ સૃષ્ટિરેષોત્તરોત્તરા ॥

અર્થ:—હે શમ્ભો ! તમને આરાધીને સદા હું વર ગ્રહણ કરીશ. દ્વાપરાદિયુગમાં માનુષાદિમાં કલાથી જન્મ ધારણ કરીને કલ્પિત શાસ્ત્રોથી તમે જનોને મારાથી વિમુખ કરો અને મને ગુપ્ત રાખો, જેથી આ સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર ચાલી જાય.

આ શ્લોકોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે રૂદ્રને પાંખડ પ્રવૃત્ત કરવાની ભગવદ્દાજ્ઞા થઈ છે, તેથીજ તેમની પાખંડમાં પ્રવૃત્તિ છે. પોતે જે કર્મ કરે તેથી પોતાનું મહત્વ જણાવે ત્યારે જે મોટા પુરૂષો કરે તેને અન્ય જનોં અનુસરે એ ન્યાયથી, આધુનિકોને તેથી મોહ થાય છે. કદી દેવોએ શાસ્ત્રો કરેલ છે એટલાજ ઉપરથી તે શાસ્ત્રોનું મહત્વ તેમ સત્ત્વ નથી; પણ જો વેદથી અવિરોધી હોઈ ને વેદને અનુસરે તોજ તે શાસ્ત્ર પ્રમાણભૂત ગણાય. જો એમ ન હોય તો બૃહસ્પતિએ પ્રવર્તવેલ બૌદ્ધશાસ્ત્રનું સમ્મત્ત્વ સ્વીકારવું પડશે, માટે પિષ્ટપેષણ કરવાની આવશ્યકતા નથી. આવા સંયોગોમાં શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો. (૬)

કદાચ એવી શંકા થાય કે ‘ ધર્મથી પાપ દૂર જાય છે અને સર્વ ધર્મમાંજ પ્રતિષ્ઠિત છે ’ એ શ્રુતિથી એમ જણાય છે કે પ્રથમ તો દોષના અભાવ માટે ધર્મ કરવો જોઈએ. ધર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યારે ભગવાનનું માહાત્મ્ય અને સ્વરૂપ જણાય પછી આશ્ર-
યાદિ કરવું. નહિ કે દોષસહિત હોય તોપણ તરતજ આશ્રય કરવો. કારણકે તેમ ન હોય તો ‘ યોગિઓ પણ જેનું ધ્યાન કરે છે તેવા ભગવાન ક્યાં અને અનેક દોષથી દુષ્ટ જીવ ક્યાં ? ’ એવા વિચારથી આશ્રય કેમ થાય ? આ શંકાનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે,—

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો નમેધયા ન વહુનાશ્રુતેન
યમેવૈષ્ટ્વણુતે તેન લભ્યઃ ।

અર્થ:—આ આત્મા વ્યાખ્યાન કરવાથી પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ બુદ્ધિથી પણ નથી મળતો, તેમજ બહુજ્ઞ શાસ્ત્ર શ્રવણથી પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેનું તે વરણ કરે છે તેનાથીજ તે લભ્ય છે.

જહલરત પંચમસ્કંધમાં રહૂગણુ પ્રતિ કહે છે કે

રહૂગણૈતત્ તપસા ન યાતિ ન ચેજ્યયા નિર્વપ્નાદુદ્ધાદ્રા

ન છન્દસા નૈવ જલાગ્નિસૂર્યૈર્વિના મહાત્પાદરજોભિષેકમ્ ॥

અર્થ:—હે રહૂગણુ એ જ્ઞાન તપથી, યજ્ઞથી, ગૃહમાંથી નીકળી જવાથી, વેદથી, તેમ જળ, અગ્નિ અને સૂર્યથી મહાન પુરૂષોના પાદરજના અભિષેક વિના આવતું નથી. લા. ૫—૧૧—૧૨

આ વાક્યોથી એમ જણાય છે કે જેના ઉપર મહાન પુરૂ-
ષોનો અનુગ્રહ થયો છે કે જેઓ ભક્તિવાળા છે તેઓ દોષવાળા હોય તોપણ શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય પણ અનુગ્રહગમ્ય છે. મહાપુરૂષના અનુગ્રહથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી ભકતોના ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થરૂપ ભગવાનજ છે, એમ ખતાવવા માટે પ્રથમ ધર્મરૂપપણું કહે છે અને આશ્રયનું નિ-
રૂપણ કરે છે.

મૂલમ્

અજામિલાદિ દોષાણાં નાશકોનુભવેસ્થિતઃ

જ્ઞાપિતઃ સિદ્ધિઃ માહાત્મ્ય કૃષ્ણૈવ ગતિર્મમ ॥ ૭ ॥

સાન્વય પદાર્થ—અજા મિલાદિ દોષાણામ્ (અન્નમિલ આદિના દોષોના નાશકઃ (નાશ કરવાવાળા) (અનુભવે) [અનુભવમાં] સ્થિત, (આવ્યા) જ્ઞાપિતાસિદ્ધિ માહાત્મ્યઃ (સર્વ માહાત્મ્ય જોણું જણાવ્યું છે એવા) શ્રીકૃષ્ણ મહાદેવ. પર્વવત્.

અર્થઃ—અન્નમિલાદિના દોષના નાશક અનુભવના વિષય થયા. અને જોણું અખિલ માહાત્મ્ય જણાવ્યું તે શ્રીકૃષ્ણ મારી ગતિ હો. ૭

વિવેચનઃ—અન્નમિલાદિના દોષ અનુભવના વિષય થયા હતા, તે દોષના નાશક ભગવાનજ છે. તે પ્રસંગથી સમસ્ત માહાત્મ્ય પોતાનું ભગવાને બતાવ્યું છે. આથી પાપ નિવારકપણું અને ઇષ્ટપ્રાપ્તકપણું એ ધર્મ કાર્ય કહ્યું તેથી દોષ હોય તોપણ શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રયજ કરવો. ભગવદ્દયોને તો દોષની ઉપસ્થિતિમાં પ્રાયશ્ચિત ન કરતાં શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રયજ કરવો એમ સૂચન થાય છે.

અથવા અન્નમિલે પ્રભુનું નામ સમજીને ‘નારાયણ’ નું નામ લીધું ન હતું. તે તો પુત્રાસક્ત હોવાથી પુત્રનુંજ નામ લેતો હતો. પણ ‘નારાયણ’ એ શબ્દ સાક્ષાત્ પ્રભુની સાથે સંબંધ ધરાવતો ન હોતો કારણકે તેને પુત્રના નામનુંજ અનુસંધાન હતું. પણ પ્રભુએ સ્વમાહાત્મ્ય નામદ્વારા જણાવવા માટે તે ‘નારાયણ’ શબ્દને પરંપરાથી સ્વનામ સાથે સંબંધ કરાવી પોતે ભક્તોના અનુભવ વિષય થયા. તે અન્નમિલદ્વારા અનુભવનો વિષય થયા. મહત્પુરુષોના અનુબ્રહ્મથી સર્વ લીલારૂપ માહાત્મ્ય પ્રભુએ બતાવ્યું છે. (૭)

કહિ એમ શંકા થાય કે “સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરવું. જે જે કૃતુનું અધ્યયન કરે છે તેનાથી તેનું ઇષ્ટ થાય છે” “અગ્નિ વાયુ અને આદિત્યનું સાયુજ્ય તેને મળે છે” એ વાક્યોથી કર્મમાર્ગમાં પણ પ્રવૃત્તિ અને અધ્યયનથી સાયુજ્યની સિદ્ધિ થાય છે. વળી

યે ન્વક્ષરમનિર્દેશ્યમવ્યક્તં પર્યુવાસતે ।

સર્વત્રગમચિન્ત્યંચ કુટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥ ગીતા. ૧૨—૩

અર્થ:—જે અનિર્દેશ્ય અવ્યક્ત, વ્યાપક, અચિત્ત, કુટસ્થ, અચલ અને ધ્રુવ એવા અક્ષરની ઉપાસના કરે છે.

એ વાક્યથી જ્ઞાનથી પણ અક્ષરનું સાયુજ્ય થાય છે. તો શ્રી કૃષ્ણના આશ્રયમાં શું વિશેષ છે? તો પછી તેની પ્રાર્થના શામાટે કરવામાં આવે છે? તેના જવાબમાં સર્વ સ્વરૂપના નિર્ણયપૂર્વક તારતમ્યના જ્ઞાનાર્થ, ભગવાનનું અર્થરૂપપણું કહેતાં આશ્રય નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્

પ્રાકૃતા: સકલા દેવા ગણિતાનંદકં વૃહત્ ।

પૂર્ણાનંદો હરિસ્તસ્માત્ કૃષ્ણઐવ ગતિર્મમ ॥૮॥

સાન્વય પદાર્થ:—સકલ [સર્વ] દેવા: [દેવો] પ્રાકૃતા [પ્રાકૃત છે] વૃહત્ [અક્ષર પ્રદ] ગણિતાનંદકમ્ [પરિણિત આનંદયુક્ત છે] હરિ: [સર્વ દુઃખ હરણશીલ ભગવાન] પૂર્ણાનંદ: [પૂર્ણ આનંદવાળા છે] તસ્માત્ [તેથી] કૃષ્ણ ઇત્યાદિ. પૂર્વવત્.

અર્થ:—સર્વ દેવો પ્રાકૃત હોવાથી, અક્ષરપ્રદનો આનંદ ગણિત હોવાથી અને હરિ પૂર્ણાનંદ હોવાથી કૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો. ૮

વિવેચન:—સઘળા દેવો પ્રાકૃત એટલે સત્વાહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, અને અક્ષરપ્રદના આનંદની ગણના ઉપનિષદમાં છે તેથી કૃષ્ણ જ હરિ એટલે સર્વ દુઃખ હરતા છે, અને પૂર્ણ આનંદરૂપ છે. અથવા શ્રીકૃષ્ણથી જ પૂર્ણ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા શ્રીકૃષ્ણમાંથી જ પૂર્ણ આનંદ મળે છે; તેથી શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો. કદાચ દેવોનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય, તોપણ દેવોને પ્રકૃતિની ઉપાધિ છે; તેથી તે મુક્તિ સગુણ છે. ભગવાન પણ આરાધ્ય કરે છે કે;

આજ્ઞસ્યમુચના લોકઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ॥ ધીમા.

અર્થ:—હો અર્જુન ! પ્રદાના લોકથી પુનરાવર્તી આ લોકો પુનરાવર્તનને જાણ છે. એટલે ફરીથી આવે છે.

આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મલોક સુધી જેઓ ગયા છે તેને પણ સંસારમાં પાછું પડવું પડે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં અક્ષર મુક્તિ મળે છે; પણ અક્ષરનો આનંદ ગણિત છે. અક્ષર અવ્યક્ત છે. પુરૂષોત્તમની અપેક્ષાથી અક્ષર અદ્ય છે. શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાનંદ હોવાથી મુક્તિ દાયક પણ તેજ હોવાથી તેના શરણની ભાવના કરવી. તેથી શ્રીમદ્વાચાર્ય ચરણે નિબંધમાં આજ્ઞા કરી છે કે:-

નિર્ગુણા મુક્તિરસ્માદ્દિ સગુણા સાન્યસેવયા ।

અર્થ:—શ્રીકૃષ્ણથી નિર્ગુણ મુક્તિ થાય છે. અન્યની સેવાથી સગુણ મુક્તિ થાય છે.

અત્ર એક શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણને તમે પૂર્ણાનંદ કહો છો, પણ નીચેના વાક્યથી તો તે અંશજ સિદ્ધ થાય છે.

તાવિમૌ વૈ ભગવતો દરે રંશાવિહાગતૌ ।

મારઘ્યાય ચ ભુવઃ કૃષ્ણૌ યદુ કુરુદ્રહો ॥ મા.૪-૧.૫૯

અર્થ:—તે બન્ને કૃષ્ણો યદુ અને કુરુકુલના ઉદ્ધારક ભગવાનના અંશ અત્ર આવ્યા છે.

આ સ્થલે કૃષ્ણ અને અર્જુનને ભગવાનના અંશ કહ્યા છે, અને દેહ તો દેવતાઓમાં પણ પાંચ ભૌતિક હોવાથી જન્યજ હોય છે અને કૃષ્ણનો જન્મ શાસ્ત્રમાં શ્રવણ થાય છે. માટે શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણકેમ?

તેનો ઉત્તર એમ છે કે ઉપરનો શ્લોક એ અર્થ બતાવતો નથી. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ભગવાન ભકતોની આર્તિ દૂર કરવા માટે અને સુખદાનાર્થ પ્રકટ થયા છે. આ મૂળરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય કારણ છે. પણ જ્યારે મૂળરૂપ ભૂતલ ઉપર પધારે, ત્યારે અંશવ્યૂહાદિ સ્વરૂપો પણ મૂળરૂપમાંજ આવે છે. એટલે આ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનમાં ભૂભાર ઉતારવા માટે હરિના બન્ને અંશો મૂળરૂપમાં આવ્યા કારણકે યદુ અને કુરુકુલનો ઉત્કર્ષ કરવો એ અંશાવતારનું કાર્ય છે. તે બન્ને અંશો આ મૂળરૂપ પ્રકટ થયું ત્યારે તેમાં તેઓનો પ્રવેશ થયો. અમૂક અમૂક કાર્ય કરવા માટે ભગવાન તે તે અંશની અપેક્ષા રાખે છે; આ બન્ને અંશો સંકર્ષણાંશ છે, તેથી ભૂભારહર.

જુમાં ઉપયોગી છે. અંશનોજ તે અવતાર હોવાથી પૂર્ણાવતાર ન કહેવાય બાકી શ્રીકૃષ્ણતો પૂર્ણ છે. કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્ (અર્થ. શ્રીકૃષ્ણ તો ભગવાન્ સ્વયં છે). વસુદેવગૃહે સાક્ષાત્ ભગવાન્ પુરુષઃપર (વસુદેવગૃહે સાક્ષાત્ ભગવાન્ પરમ પુરુષ અવતરશે). એ વાક્યો શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ ન હોય તો વિરૂદ્ધ થાય. શ્રી ભાગવત તત્ત્વદીપ નિબંધમાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે:—

સર્વાતિરિક્તરૂપેણ નરઃ સ્વાવેશધારક ।

તપોતિરિક્તકાર્યેતુ પૂર્ણે કૃષ્ણે ન ચાન્યથા ॥

આ શ્લોકનો અર્થ એવો છે કે ‘ સર્વ કાર્યના કર્તા હોવાથી સર્વરૂપ નારાયણ છે. અને તે પુષ્ટિકાર્ય કરે છે તેથી અતિરિક્ત અવતાર છે. કદાચ એવી શંકા થાય કે તે અધિકારી (બ્રહ્માતુલ્ય) હશે ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ આવેશને ધારણ કરવાવાળા છે. નરતો તેવો અંશ ધારણ કરે છે, પણ તે અવતાર નથી. ‘ તાવિમૌ ’ એ વાક્ય ‘ કૃષ્ણ સ્વયં ભગવાન્ છે ’ તેની સાથે વિરૂદ્ધ છે, એવી શંકા થાય તો કહે છે કે, તપથી અન્ય કાર્ય નારાયણ કે નર નથી કરતા. માર્ગદ્વયના સ્થાપનાર્થ અવતરેલા હોવા છતાં પૂર્ણના પ્રાકટ્ય વિના કાર્ય થાય નહિ માટે કૃષ્ણમાં જ તે બન્ને અંશોનો પ્રવેશ થયો છે.

દેહનું જે પાંચ ભૌતિકપણું કહો છો અને તેની સાથે જન્યત્વ સ્વીકારો છો, તે નિયમ પ્રાકૃત વસ્તુઓનેજ લાગુ પડે છે. અપ્રાકૃત અલૌકિક વિષયોમાં તો વેદ જેમ કહે છે, તેમજ સ્વીકારવું જોઈએ. નહિતર તર્કનો આશ્રય લેતાં ઈશ્વરમાં, જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્નોનું પણ અનિત્યત્વ હોવાથી, નિત્યપણાનો બાધ આવશે. ત્યાં શંકા થાય કે જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નથીજ, ભગવાનનું કર્તૃત્વ ઘટે છે અને પ્રત્યક્ષત્વનો બાધ થતો હોવાથી, આનંદમય દેહ ભગવાનને છે એમ શામાટે સ્વીકારવું ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાન્ જગત્ના કર્તા છે એવું સિદ્ધ કરવા માટે નિત્ય જ્ઞાન, ઇચ્છા, અને પ્રયત્ન તમે સ્વીકારો છો. તે પણ વ્યાપ્તિ બલથીજ, એટલે કે જ્યાં કર્તૃત્વ છે ત્યાં જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન છે, પણ તેજ વ્યાપ્તિથી નિત્ય આનંદમય દેહનો પણ સ્વીકાર કરવો પડશે. કારણ કે કર્તા તો દેહીજ

હોઈ શકે; જેમકે કુંભાર ઘડો બનાવે છે, તેને દેહ છે. માટે ભગવાનને પણ દેહ હોવો જોઈએ. પણ તે નિત્ય અને આનંદમય હોવો જોઈએ; નહિતર જ્ઞાન, ઈચ્છા અને પ્રયત્નને અનિત્યપણું આવશે. માટે ભગવાનનો દેહ નિત્ય અને આનંદમય છે. હવે નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન તત્ત્વ જેને હોય તેનું તો પ્રાકટ્યજ હોઈ શકે અને લોકમાં તેને ‘જન્મ’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. માટે વસ્તુતઃ તે દેહ જન્મ કહેવાય નહિ. નીચેનાં વાક્યો આનંદપણું કહે છે.

આનન્દો ब्रह्मणो रूपम् અર્થઃ—આનન્દ પ્રધાનું રૂપ છે.

આનન્દમયોભ્યાસાત્ (બ્રહ્મસૂત્ર) અર્થઃ—(આનન્દ પણાથી) પુનઃ પુનઃ કીર્તન થયેલું છે માટે આનન્દમય પ્રધાન છે. આહ ચ તન્માત્રમ્ અર્થઃ—શ્રુતિ તેને આનન્દ માત્ર કહે છે. શ્રી વસુદેવજીની સ્તુતિમાં ભગવાનને કેવલાનુભવાનંદસ્વરૂપ વર્ણવ્યા છે. આનન્દમાત્ર કરપાદ મુખોદરાદિઃ (અર્થઃ—ભગવાનનાં કર, પાદ મુખ ઉદર વિગેરે આનન્દ માત્ર છે,) નામકરણસંસ્કાર કરતાં ગર્ગાચાર્ય શ્રીનંદરાયજીને કહે છે કે

बहूनि संति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ।

गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जना ॥ भा. ૧૦-૮-૧૫

અર્થઃ—તમારા સૂતના ગુણકર્મને અનુરૂપ બહુ નામ અને રૂપ છે. તે હું બાણું છું જનન ધર્મવાળા તે બાણુતા નથી. તેમજ

अथवा चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्त्वतैઃ ।

उपगीयमान माहात्म्यं हरिं साऽन्यतात्मजम् ॥ भा. ૧૦-૮-૪૫

અર્થઃ—ત્રણેવેદ, ઉપનિષદો સાત્ત્વત સાંખ્ય અને યોગ જેનું સમીપમાં માહાત્મ્ય ગાય છે તેવા સર્વ દુઃખના હર્તા ભગવાનને [શ્રીયશોદાયે] પુત્ર માન્યા.

વળી દામોદર લીલામાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે

न चान्तर्बहि र्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।

पूर्वापरं बहिश्चान्तर्जगतो यो जगच्चयः ॥ भा. ૧૦-૯-૧૩

અર્થઃ—જેને અંદર કે બહાર એવું કંઈ નથી તેમજ જેને પૂર્વ કે અપર નથી, જે જગતની પૂર્વ અને અપર, બહાર અને અંદર

છે અને જે જગતરૂપ છે (તેને પ્રાકૃત હોય તેમ દામથી બાંધ્યા એમ આગળ સંબંધ છે).

આ પ્રમાણે શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ અને સૂત્રોથી તેમજ દશમસ્કંધની પ્રમાણ પ્રકરણની લીલાથી, એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ છે. તેના દેહ ઇન્દ્રિય પ્રાણ અંતઃકરણ પણ પૂર્ણ આનંદરૂપ છે. આ સ્વરૂપ પુરૂષોત્તમ છે, આત્મા માત્ર નથી.

શ્રીદેવકીજીએ સ્તુતિ કરતાં માહાત્મ્ય પ્રતિપાદન કરેલું છે સર્વ-વસ્તુઓનો મૂળ કારણમાં લય થયા પછી મવાનેકશિષ્યયતેઽશેષસંજઃ (અર્થ આપજ અશેષ સંજ બાકી રહો છો.) એમ નિત્યપણું કહ્યું છે.

एष ह्येवानंदयति तेन નિશ્ચય આનંદ આપે છે.

એ શ્રુતિથી શ્રીકૃષ્ણજ આનંદજનક છે.

યુગલગીતમાં શ્રીમજમંડનાઓ કહે છે કે:-

मदविभूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।

वदरपाण्डुवदनोमृदुगण्डम् मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥૨૪॥

यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैषदिनान्ते ।

मुदितक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥૨૫॥

અર્થ:-મહથી ધુમતા નેત્રવાળા, પોતાના સ્નેહીઓને થોડું માન આપનાર, વનમાલી, બોરજેવા પાંડુવર્ણ સુખવાળા, સુવર્ણ કુંડલની શોભાથી કોમલ ગંડસ્થલને શોભાવતા, હાથીના જેવી ચાલવાળા, આનંદયુક્ત સુખવાળા, દિનને અન્તે ચંદ્રની માફક યદુપતિ વ્રજની ગાયોનો દુરન્ત તાપ દૂર કરતાં પધારે છે.

પોતામાં આનંદ હોય તો અન્યના તાપ શમાવતાં આનંદ આપી શકે છે. જેમાં આનંદ ન હોય તે બીજાને શું આનંદ આપે? માટે ભગવાન કેવલ આનંદમય છે, માટે કંઈ અનુપપત્તિ નથી. તથાપિ જો એમ શંકા થાય કે દેહત્વ અને આનંદત્વ એ બન્નેને વિરોધ છે, એટલે કે જ્યાં દેહ હોય ત્યાં આનંદ ન હોય અને જ્યાં આનંદ હોય ત્યાં દેહ ન હોય. તેનો ખુલાસો એમ સમજવો કે જો પ્રમાણજ બન્નેનું એકસ્થલે અસ્તિત્વ કહેતું હોય તો તેમાં વિરોધ શું? કદી તમે એમ કહોકે આનંદ ધર્મી છે તો ધર્મરૂપ કેમ હોય

શકે ? તો તેના ખુલાસામાં કહેવાનું કે સચચા સંધવચન (તે સૈન્ધવની માફક ધન છે.) તથા યઃ સર્વજ્ઞઃ જે સર્વજ્ઞ છે; આ બે શ્રુતિનો આપણે વિચાર કરીએ તો એમ સમજાય છે કે પહેલી શ્રુતિમાં પરબ્રહ્મને જ્ઞાનરૂપ કહ્યા છે અને બીજીમાં સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. એટલે જ્ઞાનનો આધાર કહ્યા છે. માટે જેમ જ્ઞાનરૂપ અને જ્ઞાનનો આધાર એ બેમાં પ્રમાણ બદલી વિરુદ્ધતા નથી, તેમ ‘આનન્દરૂપ અને આનન્દનો આધાર’ એ બંનેમાં પણ વિરોધ નથી. આ સર્વનું અસ્મત્ પ્રભુચરણે વિદ્વન્મંડનમાં વિસ્તારીને નિરૂપણ કર્યું છે, વિશેષ જ્ઞાસુને ત્યાં જોઈ લેવું ॥ ૮ ॥

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે, વિવેક અને ધૈર્ય રાખીને સ્થિતિ કરવાથી ભગવાન પણ વશ થાય છે, તો દૈન્યથી આશ્રયની પ્રાર્થના શામાટે થાય છે ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન સર્વ મનોરથના પ્રેરક છે, સર્વ ફલને માટે કાર્ય પણ તેજ છે માટે તેનું કાર્યરૂપત્વ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

મૂલમ્. વિવેકધૈર્યભક્ત્યાદિરહિતસ્ય વિશેષતઃ ।

પાપાસક્તસ્યદીનસ્ય કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥૧॥

સાન્વય પદાર્થઃ—વિશેષતઃ (વિશેષપણે) વિવેકધૈર્ય ભક્ત્યાદિ રહિતસ્ય [વિવેક, ધૈર્ય ભક્તિ આદિથી રહિત] પાપાસક્તસ્ય [પાપમાં આસક્ત] દીનસ્ય [દીન] એવો જે હું તેનો, ઇત્યાદિ.

અર્થઃ—વિવેક ધૈર્ય ભક્તિ આદિથી વિશેષ કરીને રહિત, પાપાસક્ત અને દીન એવો જે હું, તેની ગતિ શ્રીકૃષ્ણ હો. ॥૯॥

વિવેચનઃ—પ્રથમ પ્રભુસ્વરૂપના વિચારથી આશ્રયનું નિરૂપણ થયું, હવે જીવસ્વરૂપના વિચારથી પણ આશ્રય કહેવાય છે. “ ભગવાન સ્વેચ્છાથી સર્વ કરશે, પ્રાર્થના કરવી નહિ, એવો નિશ્ચય ” વિવેક કહેવાય છે ‘ ભક્તિ વિરોધી દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય કર્યા વિના ત્રણ પ્રકારનાં દુખોનું સહન કરવું, ’ એ ધૈર્ય છે. ભક્તિ આ સ્થલે ફળરૂપ તેમજ સાધનરૂપ પણ સમજવી. ‘ આદિ ’ શબ્દથી પુણ્ય લેવું ‘ વિશેષતઃ ’ એટલે વિશેષ કરીને એટલે એનાં સાધનોથી પણ રહિત હું. અથવા થોડુંક હોય તોપણ વિશેષ કરીને નથી; માટે ફલસિદ્ધિ

થાય તેમ નથી, એમ અર્થ લેવો. વળી હું દીનહું એટલે દરિદ્ર છું. એટલે સર્વસાધન રહિત છું. સાધનથી તો રહિત છું એટલુંજ નહિ પણ પાપમાં આસક્ત છું તેથી વિપરીત સાધક સહિત છું. માટે શ્રી કૃષ્ણ મારી ગતિ હો.

અન્ય દેવતાની બાબતમાં એવું છે કે તત્સંબંધી કર્મમાં કંઈ પણ વિગુણ થાય તો તે કર્મનું ફળ થતું નથી. ઉલટું દેવતાનો કોપ થવાથી અનિષ્ઠ થાય છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ તો પરમ કૃપાલુ છે તેથી આવા પાપાસક્તને પણ વિવેક વૈર્યાદિ આપી, સર્વ ફલનું દાન કરે છે. માટે શ્રીકૃષ્ણનોજ આશ્રય કરવો ઉચિત છે. અત્ર શંકા થાય કે આ શ્લોકોમાં શ્રીમદ્વાચાર્યજીની વાણી છે. અને આપણે આ શબ્દોનો ઉચાર કરીએ તોપણ તે શ્રીમદ્વાચાર્યજીની વાણી હોવાથી ‘હું’ અને ‘મારી’ એવા શબ્દો શ્રીમદ્વાચાર્યજી વાચક છે, તો આ વિશેષણો શ્રીમદ્વાચાર્યજીને કેમ સંગત થાય ? તેના જવાબમાં કહેવાનું કે આ ગ્રંથ બીજાના અધિકારથી કહેવામાં આવ્યો છે તેથી તે દ્રષ્ય નથી. વેદમાં સ્વસ્તિમેસ્તુ વનસ્પતિ, અર્થ હે વનસ્પતિ: મારું કલ્યાણ હોજો’ એવા વાક્યો યજ્ઞમાનના અધિકારથી કહેવામાં આવે છે, તેથી દોષ નથી. ૥૯૥

અત્ર એમ સંદેહ થાય કે સર્વથા નિ:સાધન જન શરણાગત થાય, પણ અલીપ્ત સિદ્ધિ કેમ થાય ? ભગવાન તો તેની તેની વૃત્તિની અપેક્ષા રાખી તેને તેને ફલ આપે છે. ઉલટું ભગવાનનુંજ શરણ ગ્રહણ કરવાથી, તેમાંજ મન રાખવાથી બીજા દેવતાઓનો અનાદર થવાનો સંભવ હોવાથી, તે દેવતાઓ વિદ્ધન પણ કરે. તેના નિરાકરણમાં ભગવાનનું મોક્ષપણ નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્-સર્વસામર્થ્યસહિતઃ સર્વત્રૈવાર્થિલાયકૃત્ ।

શરણસ્થસમુદ્ધારં કૃષ્ણં વિજ્ઞાપયામ્યહમ્ ॥૧૦॥

સાન્વય પદાર્થ:—સર્વ સામર્થ્ય સહિતઃ (સર્વ સામર્થ્યયુક્ત) સર્વત્ર (સર્વ સ્થલે) એવ (નિશ્ચયે કરીને) અર્થિલાયકૃત્ (સર્વ અર્થ સિદ્ધ કરનાર (ભગવાન છે) (તે) શરણસ્થ સમુદ્ધારં (શરણાગતનો ઉદ્ધાર કરનારા કૃષ્ણને) અહમ્ (હું) વિજ્ઞાપયામિ (બિનવું છું).

શબ્દાર્થ:—સર્વ સામર્થ્યયુક્ત અને સર્વત્ર અખિલ અર્થ સં-
પાદન કરવાવાળા [શ્રીકૃષ્ણ છે] તે શરણસ્થ [જીવ] નો ઉદ્ધાર જે
કરેછે તે શ્રીકૃષ્ણની હું વિજ્ઞાપના કરું છું.

વિવેચન:—સર્વનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ભગવાનમાં છે, અથવા સ-
ર્વમાં સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ભગવાનનું ચાલે છે. તેવા સામર્થ્યયુક્ત ભ-
ગવાન છે. તેથી ઈચ્છાથી ભગવાન સર્વ કરે છે. જો કદાચિત્ મર્યા-
દાની રક્ષણ કરવાની ઈચ્છા હશે તો પોતે પરશુણ સંપત્ત હોવાથી,
જ્ઞાન વૈરાગ્યનું દાન કરીને તે તે ફલ આપશે ઈચ્છા હોય તો પૂર્વ
સ્થિત હોય તેને પણ પોતામાં લેઈ લેછે. સર્વ સ્થલે પોતાનુંજ સા-
મર્થ્ય છે. વિભૂતિ યોગમાં ભગવાને કહ્યું છે કે જે કંઈ ઉત્તમ છે
તે મારું છે. સુદર્શનમાં જે જળ છે તે પણ ભગવાનનું છે, માટે
સુદર્શને ભક્તોનું અનિષ્ટ દૂર કર્યું છે. એમ શંકા થાય કે સામર્થ્ય
ભગવાનમાં ભલે રહ્યું પણ કદાચિત્ આશ્રિતનું રક્ષણ ન કરે અથવા
મર્યાદાથી ફલ આપે તો આશ્રયનું શું કામ છે ? ત્યાં કહે છે કે
સર્વ દેશોમાં વર્ણ, આશ્રમ અને કર્મોમાં સઘળા અર્થોને ભગવાનજ
કરે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

સકૃદેવ પ્રપન્નોહં તવાસ્મિં ઇતિ વાદિને ॥

અમયં સર્વં ભૂતેભ્યો દદામ્યેતદ્વર્તમમ ॥

અર્થ:—“ હું આપનો છું ” એમ કહીને એકવાર શરણે આ-
વેલાને હું સર્વભૂતોથી અક્ષય આપું છું, એ મારું વ્રત છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં નવમસ્કંધમાં ભગવાને દુર્વાસાપ્રતિ કહ્યું છે કે

યેદારાગારપુત્રાક્ષાન્ પ્રાણાન્ વિત્તમિમં પરમ્ ।

હિત્વામાં શરણં યાતાઃકથં તાંસ્ત્યક્તુમ્મુત્સહે ॥

અર્થ:—જેઓ સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર આસ, પ્રાણ, ધન, આલોક અને
પરલોકને છોડી મારે શરણે આવેલા છે, તેઓનો ત્યાગ કરવાનો હું
કેમ ઉત્સાહ કરું ?

એ પ્રમાણે જો એકવાર શરણ આવે તોપણ ભગવાન રક્ષણ કરે
છે. તો પછી ભજન કરનારાઓનું રક્ષણ કરે તેમાં શું કહેવું ? અન્ય

નિરપેક્ષપણે ભગવાનનું ભજન થાય તો ભગવાન પાછું મર્યાદાની અપેક્ષા રાખતા નથી. વિહિત રીતે એ ભજન કરવામાં આવે તો ભગવાન મર્યાદાની અપેક્ષા રાખી ફલદાન કરે છે; કારણ કે **યે યથામામ્ પ્રપદ્યન્તે એ પ્રતિજ્ઞાવાક્ય ભગવદભિપ્રાય સૂચવે છે. ભગવદ્ભજનના પ્રતાપબલથી કાલયમાદિની સત્તા રહેતી નથી, તેમત્યો મૃત્યુવ્યાલમીતઃ**

પલાયન્ લોકાન્ સર્વાન્ નિર્ભયં નાધ્યગચ્છત્ । ત્વત્ પાદાન્નં પ્રાપ્ય યદ્વચ્છયા સ્વસ્થઃશેતે મૃત્યુ રસ્માદપૈતિ । અર્થઃ—મૃત્યુરૂપી સર્પથી ભયપામેલો ચરણધર્મયુક્ત, સર્વ લોકો તરફ નાસતો નિર્ભયને પ્રાપ્ત થતો નથી. આપની ઇચ્છાથી આપના ચરણકમલને પ્રાપ્ત કરે તો, સ્વસ્થ થઇને સુવે છે અને એની પાસેથી મૃત્યુ જતો રહે છે. જ્યાં કાલાદિની સત્તા નથી તો અન્ય તો ક્યાંથી વિન્ન કરી શકે? પૂર્વોક્ત શરણે આવેલ જનને શ્રીકૃષ્ણ અનાયાસે ઉદ્ધાર કરે છે. તેવા શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય કરું છું અને તેની વિશ્વાપના કરું છું.

આ ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે ઇશ્વરમાં દીનતાયુક્ત ભાવ કરવો કારણકે દીનભાવથી જે થાય તેથી પ્રભુ સંતુષ્ટ થાય છે. ૧૦

“પશુના દશ પ્રાણો છે અને આત્મા અગીઆરમો છે,” એ શ્રુતિથી પ્રાણોથી સર્વ સાધકપણું જણાવવા, દશ શ્લોકથી સ્તોત્રનું નિરૂપણ કરીને અને સ્વાત્મા જેમ અક્ષપ્ય છે, તેમ ફલનું અક્ષપ્યત્વ જણાવવા આત્મારૂપ અગીઆરમા શ્લોકથી ફલનું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્.

કૃષ્ણાશ્રયમિદં સ્તોત્રં યઃ પઠેત્ કૃષ્ણ સન્નિધૌ ।

તસ્યાશ્રયો ભવેત્ કૃષ્ણઃ ઇતિશ્રીવલ્લભો વ્રવીત્ ॥૧૧॥

इतिश्री वल्लभाचार्य विरचितः कृष्णाश्रयः समाप्तः ॥

સાન્વય પદાર્થઃ—યઃ (જે મનુષ્ય) **इदं (આ)** કૃષ્ણાશ્રય (કૃષ્ણાશ્રયનામે) સ્તોત્રં (સ્તોત્રને) કૃષ્ણસન્નિધૌ (કૃષ્ણની સમીપમાં) પઠેત્ (પાઠકરે) તસ્ય (તેને) કૃષ્ણ (સદાનંદ-પુરુષોત્તમ) આશ્રય (આશ્રયરૂપ) ભવેત્ (થાય) ઇતિ (એ રીતે) શ્રીવલ્લભ (શ્રીસહિત વલ્લભ) અબ્રવીત્ (કહે છે)

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનઃ—આ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્રનો જે કૃષ્ણની સમીપ પાઠ કરે તેનો કૃષ્ણમાં આશ્રય થાય એમ શ્રીવલ્લભે કહ્યું. ૧૧

વિવેચનઃ—ચોતરકથી સેવાય તે આશ્રય શ્રીકૃષ્ણ-જેનાથી ચોતરક સેવાય તે શ્રીકૃષ્ણાશ્રય. આજ યથાર્થ નિરૂપક હોવાથી શ્રીકૃષ્ણાશ્રય છે, અન્યત્ર નહિ. કૃષ્ણસમીપ પાઠ કરવો અથવા તે નિમિત્ત પાઠ કરવો. ફલ એ છે કે જે આનો પાઠ કરે તેને આશ્રય સિદ્ધ થાય. ફલકારથી એમ સૂચન થાય છે કે અન્યપાઠથી આશ્રય થતો નથી. કારણકે અન્યપાઠથી સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી. અત્ર એક શંકા થાયકે અદ્વાયાસથીજ આવું મહત્ફલ કેમ સિદ્ધ થાય? ત્યાં કહેવાનું કે શ્રીવલ્લભે કહ્યું. તેમાં કારણ કે શ્રીમદ્વાચાર્યજીને ભગવત્સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાનછે, અને સ્વાવતારમાં શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા છે. આત્માનુભવ પ્રકટ કરવાને માટેજ ભગવાને શ્રીમદ્વાચાર્યજીને ભૂતલ ઉપર પ્રાદુર્ભૂત કર્યા છે. સર્વનો ઉદ્ધાર કરવો એ પ્રયોજન છે, માટે સર્વ જીવોના ઉદ્ધારકનાં વચનામૃતોમાં અપ્રામાણ્યની શંકા નથી ભગવાન સત્યવાગ છે તે સ્વાણીને અન્યથા ન કરે. તેમાં ઉદાહરણ લઇએ. નારદજીનો શાપ નલકૃષ્ણર અને મણિગીવને થયો તેથી શ્રીવ્રજમાં વૃક્ષ રૂપે સ્થિતિ કરી તેઓ રહ્યા હતા. નારદજીનો સાથે એ અનુગ્રહ થયો હતો કે ભગવાન તમારો ઉદ્ધાર કરશે. એ ભક્તવાણી સત્ય કરવા માટે આપ યમલાજીન પાસે પધારી તેમના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો એ પ્રસિદ્ધ છે. તો સ્વાજ્ઞાથી પ્રકટ થયેલ સ્વરૂપાત્મક શ્રીમદ્વાચાર્યજીની વાણી કેમ અન્યથા થાય? માટે શંકા ન કરતાં તેઓશ્રીની કૃપાથી સર્વ સિદ્ધ થશે એવો દ્રઢ વિશ્વાસ રાખવો. ૧૧

એ પ્રમાણે શ્રીકલ્યાણરાયજીએ વિવૃત્તિ કરી સમાપ્તિ કરે છે.

શ્રીમદ્વિઠ્ઠલનાથના ચરણકમલમાં સંખંધ અને ભક્તિથી શ્રીકૃષ્ણમાં એકાગ્રબુદ્ધિથી, તાતચરણનો આશ્રયકરી, શ્રીગોવિન્દરાય સૂત શ્રીકલ્યાણરાયે શ્રીકૃષ્ણાશ્રય નામક સ્તોત્રવરમાં, ગ્રંથનો પ્રકાશ કર્યો.

इति श्रीविठ्ठलनाथ चरणकमलै कतान श्रीकल्याणराय

विरचितः श्रीकृष्णाश्रयस्तोत्र प्रकाशः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीમદ્લભાચાર્યકૃતા

શ્રીચતુઃશ્લોકી.

શ્રીવ્રજરાયણ કૃત વિવૃત્તિના ગુર્જર અનુવાદ સહિત.

શ્રીવ્રજરાયણ મહારાજ અંથારંભમાં નિચે પ્રમાણે મંગલા-
ચરણ કરે છે:—

શ્રીમદ્રાસરસામૃતાન્ધિવિલસદ્ગોપીશપાદામ્બુજ ।

દ્વંદ્વસ્નેહવિલાસદાનકરણે શ્રીપારિજાતોપમઃ ।

સ્ફૂર્જદ્વોપ કુટુંબિનીવિલસિતપ્રેમાશ્રયવર્ત્માકરો ।

ભૂયાન્ મે હૃદિ સંતતં દુરિતહૃત્ શ્રીવિઢ્લો વાલ્મિઃ ॥૧॥

અર્થ:—શ્રી એટલે લક્ષ્મીજી અથવા શોભા, તે યુક્ત રાસ-
રસના અમૃત સાગરમાં વિલસતા એવા શ્રીગોપીપતિના બન્ને ચર-
ણકમલમાં સ્નેહરૂપી વિલાસતું દાન કરવામાં જે પારિજાત તુલ્ય છે,
અતિશોભિત ગોપવધૂઓથી વિલસિત પ્રેમમાર્ગના જે આકર છે, તે
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વર પ્રભુ, પાપને દૂર કરવા
વાળા મારા હૃદયમાં નિરંતર હો.

ભગવદ્દીયોનાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે વસ્તુઓ
ભગવાનજી છે, એમ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ સ્વીયજનોને ચાર શ્લોકથી
કૃપાકરી દર્શાવતાં સ્પષ્ટ કરે છે.

મૂલમ્.

સર્વદા સર્વભાવેન ભજનીયો પ્રજાધિપ ।

સ્વસ્યાયમેવ ધર્મોહિ નાન્યઃ કાપિ કદાચન ॥ ૧ ॥

સાન્વય પદાર્થ—સર્વદા નિરંતર અથવા હુમેશાં સર્વભાવેન (સર્વભાવથી) વ્રજાધિપ (વ્રજપતિ) ભજનીયઃ (ભજવાયોગ્ય છે) સ્વસ્ય (પોતાનો અયમ્ (આ) એવ [જ] હિ [નિશ્ચય] ધર્મ (ધર્મ છે) ક [કોઈ સ્થલે] અપિ [પણ] કદાચન [કોઈ કાલે] અન્યઃ (અન્ય બીજો) ન [નથી].

અર્થ:—હુમેશાં સર્વભાવથી વ્રજના અધિપતિ ભજવા યોગ્ય છે. આજ પોતાનો ધર્મ છે, કોઈપણ સ્થલે, કદી બીજો નથી.

વિવરણ:—સર્વભાવ એટલે સર્વાત્મભાવથી સદા વ્રજાધિપ ભજવાયોગ્ય છે. એમ સંબંધ છે. કોણે ભજવા ત્યાં કહે છે કે, સર્વે એ ભજવા. એટલું અધ્યાહાર છે. પોતાનો આજ ધર્મ છે. બીજો ધર્મ કોઈ પણ સ્થલે, કોઈ પણ કાલે નથી, એમ ‘હિ’ નિશ્ચયાત્મક પદથી સ્પષ્ટ થાય છે.

જીવો ભગવાનના અંશ છે, તેથી સહજદાસ છે. શ્રુતિ પણ આજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. આજ કારણથી શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વર પ્રભુએ ‘શ્રીગોકુલેશ્વરના ચરણકમલનું દાસ્ય એજ સ્વધર્મ છે’ એમ નિર્ણય કરેલો છે. ‘સર્વદા’ શબ્દથી આ સ્વધર્મમાં કાલકર્મ વિગેરેનો નિયમ નથી. એમ સૂચન થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં એમ કહેલું હોય છે કે અમૂક ધર્મ કરવો હોય તો કાલાદિનો નિયમ પાળવો જોઈએ તેથી તે ધર્મથી જે ક્ષત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તેપણ કાલને અધીન હોય છે. અને જે કાલને વશ હોય તે ક્ષયિણ્ય એટલે નાશવંત જ હોય છે. માટે આ વ્રજપતિના ચરણકમલનાં દાસ્યરૂપ સ્વધર્મમાં કાલાદિની બિલકુલ સત્તા નથી એમ ‘સર્વદા’ પદથી દર્શાવવામાં આવે છે. વળી ‘સર્વદા’ પદથી એક ક્ષણ પણ સ્વધર્મકરતાં અન્યધર્મનું આચરણ કરતાં અનન્યપણાનો ભંગ થાય છે, એમ ખતાવ્યું છે. ભગવાન જીવનાં સહજપતિ છે, અને જીવ ભગવાનનો સહજદાસ છે, તેથી જેમ પતિવ્રતા જે એક ક્ષણ પણ સ્વપતિવિના અન્યત્ર ચિત્ત ચલાવે તો પોતાનાં વ્રતનો ભંગ થાય છે, તેમ જીવ જે સ્વપતિ ભગવાન વિના એક ક્ષણ પણ અન્ય સ્થલે ચિત્ત દોડાવે

તો પોતાના વ્રતમાંથી ખંડિત થયો ગણાય, એમ જણાવવા માટે પણ 'સર્વદા' પદ ધર્યું છે.

સર્વભાવથી વ્રજપતિને ભજવા એમ કહ્યું ત્યાં 'સર્વભાવ' એટલે શું ? ત્યાં કહે છે કે, ભગવાનમાં સર્વભાવ એટલે પતિપુત્રાદિના ભાવથી પણ ભજવા એવો અર્થ થાય છે. આજ આશયથી શ્રીમદ્દા-ચાર્યજીએ કહ્યું છે કે 'તાદશી ભાવના કુર્યાત્' અર્થ—[તેવી ભાવના કરવી] અથવા 'સર્વભાવ' પદથી વ્રજમંડનાઓનો ભાવ, એટલે 'સ્ત્રીભાવ' એવો અર્થ થાય છે. સર્વ એવો ભગવાનમાં ભાવ એટલે કે શ્રીવ્રજસ્ત્રીમંતિનીઓ ભગવાનના જે શૃંગારાદિ કરે છે તે શૃંગારાદિયુક્ત ભગવાનમાં જે ભાવ એ સર્વભાવ કહેવાય છે. ભગવાનમાં આજ ભાવ પ્રયોજક છે. આજ અર્થે શ્રીમત્ પ્રભુચરણે યદ્યપિ યુવતિવેષ એ શ્લોકથી આરંભી પુંસામપિ યુવતીભાવ ઉદ્દેલ એ પદોમાં કહ્યો છે. તેમજ એતસ્ય દર્શને તુ સ્યાત્ પ્રમદાભાવ એવદિ અર્થ—તેના દર્શનથી તો પ્રમદાભાવજ થાય. સ્ત્રીભાવોગૂઢ અર્થ—સ્ત્રીભાવ ગૂઢ છે. ઇત્યાદિ વચનામૃતોથી આજ અર્થનું સૂચન થાય છે અથવા 'સર્વભાવ' એ શબ્દમાં સર્વનો અર્થ 'પ્રભુ' થાય છે કારણ કે 'સર્વ' શબ્દની શક્તિ પ્રભુમાંજ ઘટે છે. અને તદાત્મરૂપી શ્રીસ્વામિનીજી છે. એ શ્રીસ્વામિનીજીમાં દાશીપણે ભાવ એ સર્વભાવ, એવો અર્થ રૂપદ થાય છે. પ્રભુને સંદેશ કહેવા અને સર્વ સામગ્રીનું સંપાદન કરવું, એ દાસીત્વભાવનું લક્ષણ છે. આ ગૂઢાર્થ આધિદૈવિક સેવા જેમને સિદ્ધ થઈ છે, તેમના જ ભાવગમ્ય છે. અને આમાં લૌકિકની ગંધ પણ નથી. આ ભાવગમ્ય અર્થમાં કપોલ કલ્પિત અર્થનું મિશ્રણ લેશપણ થાય તો મોટો અનર્થ થવાનો સંભવ છે.

આ શ્લોકમાં 'વ્રજાધિપ' પદ ધર્યું છે, તેનો અર્થ એ થાય છે કે, વ્રજ જે નિઃસાધન તેના પતિ નિઃસાધન હોવાના પતિ તો પૂર્ણ પુરૂષોત્તમજ છે. સાધનની અપેક્ષા રાખે એ પૂર્ણ નજ હોઈ શકે. માટે અત્ર નિઃસાધન હોવાનો અંગીકાર કરનાર શ્રીપુરૂષોત્તમજ 'વ્રજાધિપ' પદથી સૂચવાય છે. જેમ નિઃસાધન વ્રજજનોમાં સ્વી-

યત્વનું પ્રાકટ્ય કરીને, તથા તે પ્રજ્જનોના અધિપતિ પોતે છે. એવું પ્રકટ કરી, શ્રીપુરૂષોત્તમ રમણ કરે છે, તેમ સર્વાત્મભાવથી ભજન કરનારા સર્વ જીવો ઉપર પોતાનું આધિપત્ય પ્રકટ કરશે, એવું ‘વ્રજાધિપ’ પદથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રીમદ્ગોકુલનું પોતે સ્વામીપણું સ્વીકાર્યું છે, એ તો શ્રીપ્રજ્જને રસદાન કરવાની ઈચ્છાથી વામકરકમલથી શ્રીગિરિરાજ ધારણ કરનાર શ્રીગોકુલનાથજીએ શ્રીમુખે કહ્યું છે:—

તસ્માન્મચ્છરણંગોઠું મન્નાયં મત્પરિગ્રહમ્ ।

ગોપાયે સ્વાન્મયોગેન સોયં મે વ્રત આદિતઃ ॥૧૮॥

શ્રીમદ્ભાગવત સ્કં. ૧૦.

અર્થ:—તેટલામાટે હુંજ જેનો નાથહું, તથા મેં જેને સ્વીયપણે અંગીકાર કરેલો છે, એવા શ્રીગોકુલને હું સ્વાત્મયોગથી રક્ષણ કરું છું એ વ્રત મેં ધારણ કરેલું છે. એવું ભગવાનનું અધિપતિપણું હૃદયમાં ધારણ કરીને ભજન કરવું એ અર્થ થયો.

હવે ઉત્તરાર્ધનું વિવરણ કરે છે. જીવ ભગવાનનો અંશ છે, તેથી આજ પોતાનો ધર્મ છે; બીજો નથી. ધર્મશાસ્ત્રોમાં સ્વધર્મ-પણાથી જેનું નિરૂપણ કરેલું હોય છે, તે જોઈને પણ ચિત્તમાં અન્યથા વિચારવું નહિ, કારણકે, ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઘણુંકરીને દેહધર્મનેજ સ્વધર્મ કહેવામાં આવે છે. જે દેહધર્મનેજ સ્વધર્મ કહે છે તે બહિર્મુખ છે. ભગવદ્ધર્મને વસ્તુતઃ સ્વધર્મ છે. દેહધર્મને ઉદેશીનેજ ધર્મશાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ છે. યુધિષ્ઠિરે જ્યારે લિષ્મને પૂછ્યું કે

કો ધર્મઃ સર્વધર્માણામ્ ભવતઃ પરમો મતઃ

અર્થ:—સર્વ ધર્મોમાં કયો ધર્મ પરમ એટલે શ્રેષ્ઠ આપે માનેલો છે ?

ત્યારે લિષ્મે પ્રભુના સહસ્રનામ સ્તવન તથા ભક્તિથી પ્રભુનું સેવન એજ પરમધર્મ છે, એમ કહ્યું છે. અત્ર એક શંકા થાય છે કે સ્માર્ત ધર્મોને કેમ સ્વધર્મ તરીકે ગણવામાં આવતા નથી ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે, તે ધર્મ પણ સ્વદેહસંબંધથીજ કરવામાં આવે

છે. જો અન્ય સૃષ્ટિ પેઠેની જેમ ભક્તોનો દેહ પાંચભૌતિક હોય, તો સ્મૃતિમાં બતાવેલ ધર્મો પણ ભક્તોએ કરવા જોઈએ. પણ ભગવદ્ ભક્તોનો દેહ ભગવાનના ચરણકમલની રેણુથી બનેલો છે, તેથી ભગવાનના ચરણકમલના ભજન સિવાય તેમનો અન્ય ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી શ્રીવરાહુજીએ પણ એટલા માટે કહ્યું છે કે:—

अन्यैव काचित् सृष्टिर्विधातु र्भक्तिरेकिणी.

અર્થ:—પ્રજ્ઞાની સૃષ્ટિથી અનિર્મિત એવી તે બીજીજ કોઈ સૃષ્ટિ છે.

આ સૃષ્ટિ એ પુષ્ટિસૃષ્ટિ છે; અને તે શ્રીઅંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે અને તેનો હેતુ શ્રીઅંગની સેવા વિના અન્ય નથી. માટે પ્રભુની સેવા એજ તેનો ધર્મ છે. બીજા ધર્મોમાં દેશ, કાલ, કર્મ, મંત્ર આદિની શુદ્ધતા જોઈએ માટે વસ્તુતઃ એ ધર્મભાસ છે. જે સ્વતઃ દુર્બળ હોય તેને અન્યની જરૂર પડે છે.

પ્રકૃત ધર્મોમાં અન્યની અપેક્ષા જ નથી, એમ બતાવવા માટે ‘કાપિ’ પદ ધર્યું છે. તેનો અર્થ ‘ક્યાંય પણ’ એમ થાય છે. આ ચરણકમલનાં સેવનરૂપ ધર્મ એ ધર્મીમાર્ગ છે, એટલે શ્રીપુરૂષોત્તમધર્મી છે. બીજા જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ તેનાં ધર્મો છે. ધર્મીની સત્તા સર્વત્ર છે, તેથી તે ધર્મ પ્રબલ છે. માટે આ ધર્મ ગમે તે દેશમાં થઈ શકે છે. દેશકાલાદિનો નિયમ નથી; કારણકે દેશનું આધિદૈવિકપણું ભગવાનજ સંપાદન કરે છે. આજ કારણથી શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:—

तीर्थाकुर्वन्ति तीर्थानि स्वांतस्येन गदाभृता ।

અર્થ:—આપ સરખા ભગવદ્દેવો સ્વહૃદયમાં ગદાધારણ કરી રહેલા ભગવાનવડે તીર્થોને પણ પાવન કરે છે ?

આ શ્લોકમાં કહ્યું કે ભગવાનના ભક્તો તીર્થોને પણ પાવન કરે છે, તેથી ભગવદ્ધર્મ કરતાં દેશાદિનો નિયમ આવશ્યક નથી, તેથી એ સિવાય બીજો ધર્મ ક્યાંય પણ નથી આ ધર્મતો ધર્મીરૂપ હોવાથી, અતિ પ્રબળ હોવાથી અને સર્વત્ર પ્રકટ હોવાથી, ગમે

ત્યાં થઈ શકે. ધર્મી અને ધર્મનો અલેદ પ્રસિદ્ધ છે. ‘કદાચન’ શબ્દથી એમ સૂચન થાય છે કે, કોઈ પણ કાલમાં એ ધર્મ સિવાય બીજો ધર્મ નથી. ભકતોને તો ધર્મરૂપ પણ ભગવાન જ છે, તેથી ધર્મમાં જો મન જાય તોપણ તેમાંથી જેથી ભગવાનને જ ધર્મરૂપ સમજી, તેમાં મન સ્થાપન કરી સુર્વાત્મભાવથી પ્રભુનું ભજન કરવું. વળી ધર્મથી જ ઈષ્ટ સિદ્ધિ છે, એમ નિગમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે. ધર્મથી પાપને દૂર કર્યા વિના, ઈષ્ટપ્રાપ્તિમાં પાપજ પ્રતિબંધક છે. એવું સંભળાય છે તેથી, ઈષ્ટપ્રાપ્તિ થતી નથી. પાપનિવૃત્તિ તો સાંગોપાંગ વિધિથી કરેલ ધર્મથી થાય છે; અને તે ધર્મથી ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ફલપ્રાપ્તિ તો અતિ દૂર રહી. પ્રથમતો ધર્મજ સાંગોપાંગ સિદ્ધ થતો નથી. એટલા માટે કોઈ પણ ધર્મક્રિયાને અંતે ‘યસ્ય સ્મૃત્યા’ એ શ્લોકં બોલવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ કાલમાં ધર્મ સિદ્ધ થતો નથી. અને ભગવદ્ભજન વિનાં અન્ય માર્ગે ઈષ્ટસિદ્ધિ નથી. ધર્મની પૂર્ણતા અચ્યુતના સ્મરણથીજ થાય છે. જો તેમ ન થાય તો તે ધર્મ વિધિના અંગરૂપ બને છે, અને વિધિ જો અપૂર્ણ હોય તો ધર્મ પણ ન થાય. પ્રકૃત ધર્મમાં તો વિધિનો નિયમ ન હોવાથી અને ભજન ભાવાત્મક હોવાથી ભજનનંદ જ ફલ છે. આજ કારણથી યદુકુલ રૂપી અમૃત સાગરમાં આવિર્ભાવ પામેલા સુધાનિધિ શ્રીપ્રભુએ કહ્યું છે કે,

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

અર્થ:—જે જેવા ભાવથી મને પ્રપન્ન થાય છે તેમને તેવીજ રીતે હું ભજું છું.

વિધિહીન ધર્મનું અસાધકપણું યોગીયાશ્વલક્યે સ્વ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે.

विधिर्हि न भवदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।

तद्वर्त्यसुरा स्तस्य सुमूढस्या कृतात्मनः ॥ ૧ ॥

અર્થ:—તે અતિમૂઠ અને અકૃતાર્થનું વિધિહીન, ભાવદુષ્ટ કે અશ્રદ્ધાથી જે કર્યું હોય, તે અસુરો લઈ જાય છે.

ધણી ભક્તોને તો ભગવાન જ ઇષ્ટ છે. તેની પ્રાપ્તિ તો ભગવાનના સેવન વિના અન્ય ધર્મથી થતી નથી. તેથી વિપ્રયોગ રૂપી તાપ થતાં, ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે જે ભગવત્સેવન થાય તે ધર્મરૂપ જ છે. તેથી શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:—

સ્મરન્તઃ સ્મારયન્તશ્ચ મિથોઘૌઘહરં હરિમ્ ।

મત્તયા સંજાતયા મત્તયા વિભ્રત્યુત્પુલકાં તન્નુમ્ ॥ સ્કં. ૧૧-૩-૩૧

અર્થ:—પાપના ઓધને હરણ કરવાવાળા હરિનું સ્મરણ કરતા તથા પરસ્પર સ્મરણ કરાવતા (ભગવદ્દીઓ) સાધનરૂપ ભક્તિથી ઉત્પન્ન થતી ફલરૂપ ભક્તિવટે રોમાંચ ઉત્પન્ન થયેલા હોય એવા શરીરને ધારણ કરે છે. તેમજ પ્રહ્લાદજી કહે છે કે:—

મન્યે ધનાભિજનરૂપ તપઃ શ્રુતૈજસ્તેજઃ પ્રભાવલપૌરુષબુદ્ધિયોગાઃ
નારાધનાય હિ ભવન્તિ પરસ્યપુંસો મત્તયા તુ તોષ મગવાનગજયૂ-
થપાય ॥ સ્કં. ૭-૧-૧.

અર્થ:—પરમ પુરુષનું આરાધન કરવાને ધન કુલ, રૂપ, શ્રુત, ઓજ, તેજ, પ્રભાવ, બલ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ, યોગ બસ થતાં નથી અને ભક્તિથીજ ભગવાન ગજરાજ ઉપર પ્રસન્ન થયા એમહું ધારું છું.

પ્રહ્લાદજી દૈત્યપુત્રોને ઉપદેશ આપે છે કે:—

ન દાનં ન તપો નેજ્યા ન શૌચં ન વ્રત્તાનિ ચ ।

પ્રીયતેઽમલયા મત્તયા હરિરન્યદ્વિદમ્બ્રજનમ્ ॥ સ્કં. ૭-૭-૫૨

અર્થ:—ન દાન, ન તપ, ન યજ્ઞ, ન પવિત્રતા, ન વ્રત (ભગવાનને પ્રસન્ન કરે છે). નિર્મળ ભક્તિથી હરિ પ્રસન્ન થાય છે. બીજી વિદમ્બ્રજન (આળપવાળ) છે. આ અને એવાં સહસ્રાવધિ વાક્યોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ વિના ઇતર સાધનોથી ભગવાન સાધ્ય નથી. શ્રીઉદ્ધવજીપ્રતિ સર્વધર્મનું નિરૂપણ કરતાં શ્રી પ્રભુએ આંતે કહ્યું છે કે,—

इति मां यः स्वधर्मेण भजन् नित्यमनन्य भाक् ।

सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दतेऽचिरात् ॥ સ્કં. ૧૧-૧૮-૪૪

અર્થ:—એ પ્રમાણે જે અનન્ય થઇને નિત્ય મને સ્વધર્મમાં રહીને ભજે છે અને સર્વભૂતોમાં મને જીવે છે, તે થોડાકાળમાં મારી ભક્તિ મેળવે છે.

આ ઉપરથી અનન્ય ભજન એજ ભગવાનને વશ કરે છે, એમ દેખાય છે, તેથી ધર્મની આકાંક્ષા હોય તો ભગવદ્દીયોનો ધર્મ ભગવાનને જ ભજવા એજ છે. વળી શ્રીમત્ પ્રભુચરણે એવાં નિર્ણય કરેલો છે કે અનન્ય ધર્મવાળા જ અધિકારી છે. ભગવદ્ભજનમાં સર્વનો અધિકાર છે. સર્વ પાપનો નાશકરનાર નિર્મલ વસ્તુને અધિકારાદિકની અપેક્ષા હોતી નથી. માટે ‘ ધર્મ ’ પદની શક્તિ ભગવદ્ભજનમાં જ છે. એજ પ્રમાણે તેજસ્વી વસ્તુઓમાં એજ ન્યાય દૃષ્ટિએ થાય છે. દાખલા તરીકે આધિદૈવિક ગંગાજી જેમાંથી તિરોહિત ન થયાં હોય એવા ગંગાસ્નાનથી પાપ બાય છે, અગ્નિ પણ દાહ કરવામાં વિચાર કરતો નથી. તેટલા માટે જે અન્યધર્મોમાં ધર્મપણું હોય તો ઇષ્ટરૂપ ભગવત્ પ્રાપ્તિ પણ થાય જ. પણ વસ્તુતઃ તેમ થતું નથી, તેથી તેવા ધર્મોમાં ‘ ધર્મ ’ શબ્દનો પ્રયોગ જોણ છે. ‘ હિ ’ આ અર્થે જરાબર છે એમ સૂચવે છે. સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનનું જ સેવન એજ આત્મધર્મ છે. ભગવાન વિના અન્યના સંબંધથી રહિત થઇને ભગવાનનું ભજન કરવું, એજ ધર્મ છે, એમ ભગવાને જ શ્રીમુખે કહ્યું છે. ભક્ત્યા ત્વનન્યયા ગાઘ્રઃ (અર્થ—અનન્ય ભક્તિથીજ હું મળું છું.) તથા અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે । ગીતા ૮-૨૨ અર્થ:—અનન્ય થઇને જે જનો માફે ચિતન કરતાં કરતાં સર્વભાવથી ઉપાસના કરે છે.

ઇત્યાદિ વાક્યો એમ બતાવે છે કે ભક્તોને ભગવદ્ભજનજ સ્વ ધર્મ છે. માટે સ્વધર્મપણાથી ભગવાન જ સેવ્ય છે, તેથી અન્યધર્મમાં મનનો અભિનિવેશ થવા દેવો નહિ. (૧)

એ પ્રમાણે ધર્મનું સ્વરૂપ કહીને અર્થનું સ્વરૂપ કહે છે;

મૂલમ્.

एवं सदा स्मकर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभु सर्व समर्थो हि ततोनिश्चिततां व्रजेत् ॥२॥

સાન્વય પદાર્થ:—પ્રભુ (પ્રભુ) હિ (નિશ્ચય) સર્વ સમર્થ (સર્વ સમર્થ અથવા સર્વરૂપ અને સુંદર અર્થરૂપ) સદા (નિરંતર) કર્તવ્યમ્ (કર્તવ્ય) સ્મ (પ્રસિદ્ધ છે) . સ્વયમ્ (પોતેજ) એવ (જ) કરિષ્યતિ (કરશે) તતઃ (તેથી) નિશ્ચિન્તતામ્ (નિશ્ચિન્ત-પાણું) વ્રજેત્ (ધારણ કરવું.)

અર્થ:—એ પ્રમાણે પ્રભુ સર્વરૂપ અને સમ્યક્ અર્થરૂપ હોઇને પોતાનું કર્તવ્ય કરશે જ; માટે નિશ્ચિન્તના ધારણ કરવી.

વિવરણ:—જેમ આગળ નિરૂપણ થાય છે તેમ સદા સ્વકર્તવ્ય પ્રભુજ કરશે.

પ્રભુ ભક્તોના સ્વામી છે અને સર્વરૂપ છે, તેમજ સારીરીતે અર્થરૂપ છે, તેટલા માટે પોતેજ કરશે તેથી નિશ્ચિન્તતા ધારણ કરવી ‘સ્મ’ શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ સૂચવાય છે. એટલે કે એવું એવું કર્તવ્ય પ્રભુ કરેછે જ. અર્થનું સદા રક્ષણ કરવામાં આવે છે માટે તેનાં સ્વરૂપનું ભગવાન રક્ષણ કરે છે. પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે તેથી પોતાનું જે કર્તવ્ય રક્ષણાદિ તે પ્રભુજ કરશે. એવું મનમાં ધારી નિશ્ચિન્ત થવું. જેવી રીતે અર્થ જડ હોવાથી આપણે પોતે તેનું રક્ષણ કરીએ છીએ, તેવીજ રીતે ગોપ્ય અંશ જે ભાવ તેનાં રૂપનું ભગવાન પોતેજ રક્ષણ કરશે તેથી પોતે નિશ્ચિન્ત થવું.

તે કારણથી શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ ‘ નવરત્ન ’ માં આજ્ઞા કરી છે કે ચિન્તા કાપિ ન કાર્યા ચિન્તા કોઈ પણ ન કરવી. જેમ અર્થનું સારી રીતે ગોપન કરવાથીજ ચિન્તા નિવૃત્ત થાય છે, તેમ આ વિષયમાં અર્થરૂપ ભાવને બહિર્મુખ જનોથી ભગવાન પોતેજ રક્ષણ કરશે, એમ ખતાવવા માટે ‘ નિશ્ચિન્તતાં વ્રજેત્ ’ એમ સિદ્ધવત્ કહેલું છે. જેમ અર્થનું ગોપન સર્વથી કરાય છે તેમ આ ભાવનું

અતિ ગૌરવપાત્રું કહ્યું છે. અથવા પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે, તેથી સ્વયં પોતાનું કર્તવ્ય કરશે, એમ સર્વદા જાણી નિશ્ચિન્ત થવું. જેમ અર્થથી સર્વ સામગ્રી આદિ થાય છે, તેમ અત્ર પ્રભુ સ્વભોગ યોગ્ય દેહ યૌવન આદિ સામગ્રીનું સંપાદન રૂપ જે કર્તવ્ય તે સ્વયં કરશે કારણ કે 'સર્વ' પદથી સર્વ લોકોનો સારો અર્થ તે જ છે, તેથી સદા એમજ થશે. આજ અર્થનું પ્રતિપાદન રસાન્ધિ સુધાકર રસ સર્વસ્વ અંતમાં શ્રીમત્ પ્રભુ ગરણે પ્રતિપાદન કર્યું છે:—

વિનૈવ સમયક્રમં સચિ તદા યદાસીદતિ—

સ્ફુટં નવલયૌવનં ત્રિદશમોદિની મોહનમ્ ।

તદજ્ઞગુણો નતવ્રતકૃતોઽબન્યદીયોપિ વા

વિચિત્રરસ ભાવિતમિય કટાક્ષગોઽયં પરમ્ ॥ ૨૨૦ ॥

વય એવ યદીદશં તદીયં વિમુવાચ્યં સચિ વિગ્રહાદ્યશેષમ્ ।

રસરૂપમતીન્દિરાદુરાપં રસમાપૂર્યદુદારતો રસાબ્ધેઃ ॥ ૨૨૧ ॥

અર્થ:—હે સખિ ! સમયક્રમ વિનાજ દેવતાઓની સ્ત્રીઓને મોહાવે તેવું નવલયૌવન જે અતિસ્ફુટ પ્રકટ થયું, તે તેઓના અંગનો ગુણ નહિ તેમજ તેમણે કરેલ વ્રતનો પણ નહિ, તેમજ ખીજ કોઈ વસ્તુનો નહિ. માત્ર વિચિત્ર રસથી ભાવિત શ્રીમત્ પ્રભુના કટાક્ષને લીધેજ આ હતું. તેઓનું જ્યારે વયજ આવું પ્રકટ થયું ત્યારે શ્રીઅંગ આદિનું તો શુંજ કહેવું ? લક્ષ્મીજીને પણ હુલ્લેખ એવું આ સઘળું રસરૂપ અને ઉદાર રસસાગરમાંથી રસપૂરતું હતું.

આ અર્થ આધિદેવિક છે તે અતિ હુલ્લેખ છે, ને અન્ય અર્થથી સાધી શકાય તેમ નથી. માત્ર ભગવાનજ સ્વીયજનોમાં તે સંપાદન કરે છે. તેથી ભગવાનજ અમારા અર્થરૂપ છે. તેજ સર્વ કરશે એમ જાણી, પહેલાં કહેલું સર્વાત્મભાવથી ભજન કરવું, તેથી પ્રભુ પણ સર્વ સમર્થ હોઈ તેમજ કરશે. અત્ર એમ શંકા ઉપસ્થિત થાય કે એ પ્રકારનું સંપાદન તો વ્રજવર કુમારિકાઓમાં સંભવે છે, કારણકે તેઓજ યોગ્ય છે, અન્ય યોગ્ય નથી. તો આ પ્રકારનું ઓધન કેમ થઈ શકે ? તો એ શંકાના નિરાસમાં એમ

કહેવાનું કે, તે સત્ય છે. જીવો તેને સારૂ અયોગ્ય છે, પણ જો સર્વાત્મભાવથી ભજન થાય તો ભગવદ્ અનુગ્રહથી તેમ થાય. ત્યારે ભગવાન પણ તેમ કરે. એટલા માટેજ પુષ્ટિમાર્ગાળજી માર્તંડ શ્રીમદાચાર્યજીએ ભ્રમરગીત વિવરણમાં આજ્ઞા કરી છે કે “ તે અતિ દુરાપ એટલે દુર્લભ હોવા છતાં તેની આશાથી ભગવાનનું ભજનજ કરવું ” જો તેની પ્રાપ્તિ નજ થતી હોય તો ‘ તેની આશાથી ’ એમ ન કહેત. એજ પ્રમાણે શ્રીગોપીજનના પ્રેમકુમુદના બંધુ શ્રીમત્ પ્રભુચરણે વિદ્વન્મંડન તથા રસસર્વસ્વમાં આજ્ઞા કરી છે કે ‘ જો તે પ્રમાણે સર્વાત્મભાવથી ભજન કરે તો ભગવાન પણ અંગીકાર કરે છેજ. ” રસસર્વસ્વનાં નીચેના પદ્યમાં અનુગ્રહથી સર્વ સંપાદન પ્રભુ કરે છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

યદ્વાનઙ્ગમુનીનપિ પ્રિયતમાન્ કૃત્વાત્ર મૃંગાંગનાઃ

સંગે સ્યાપયતિ સ્વવક્ત્રમધુના ચાપ્યાયન્ત્પુન્નમદાઃ ।

તેનાહં સન્નિ લક્ષ્યે ત્રિભુવને યસ્મિન્ મહાનુગ્રહઃ

તસ્મિન્ ધોષનિતમ્વિનીત્યમચિરાત્ કર્તા પ્રિયઃ પ્રાયશઃ ॥૬૯॥

અર્થઃ—આ સ્થલે જે ગાનને બાણવાવાળા પ્રિયતમ મુને. એને પણ ભ્રમરની સ્ત્રીઓ બનાવીને ભગવાન પોતાની સંગમાં સ્થાપે છે અને તેઓ ઉન્મદ થઇને પ્રભુના શ્રીમુખને રસદીન કરે છે. તેથી હે સન્નિ ! હું ધારું છું કે ત્રિભુવનમાં જેના ઉપર મહાન અનુગ્રહ છે તેને પ્રિયધોષ નિતમ્બિની ઘણુંકરીને થોડા કાળમાં બનાવશે.

પ્રભુના અનુગ્રહથી તેમ થાયજ. તેથીજ શ્રીપ્રભુએ પણ **યે યથામામ્ પ્રપદ્યન્તે** એવું પ્રતિજ્ઞા વાક્ય હિંડિમનાદથી કહ્યું છે.

અથવા પોતાનું જે કર્તવ્ય મજસુંદરીઓનું ભજન એ પ્રભુ સ્વતઃજ કરશે ‘સ્મ’ પ્રસિદ્ધિ સૂચવે છે. કારણ કે પ્રભુએજ કહ્યું છે કે ‘અહંભક્ત પરાધીનો હસ્વતંત્ર ઇવદ્વિજ,’ અર્થઃ—હે બ્રાહ્મણ ! હું પરતંત્ર જેવો ભક્તને અધીન છું. ભક્તાધીન ભગવાન હોવાથી ભક્તના મનના અભિપ્રાય પ્રભુ પૂરશેજ, એમ સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે. ‘હિ’ શબ્દ અર્થની યોગ્યતા બતાવે છે. જ્યારે સંત્યજ્ય સર્વવિષયાં સ્તવપાદમૂલમ્ (સર્વ વિષયોનો વાસના સહિત ત્યાગ

કરીને આપના ચરણકમલમાં આવ્યા હીએ) એ પ્રમાણે જે સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરે છે, તેના મનોરથો પણ ભગવાનજ પૂર્ણ કરે છે. એથીજ ભગવાનેજ કહ્યું છે કે યે ત્યક્તલોકધર્મા મદર્યે તાન્ વિષમ્યર્થમ્ અર્થઃ—જેઓએ મારે માટે લોક ધર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેઓને હું ધારણ કરી રાખું છું. ‘ભરણ કરું છું’ અથવા ‘ધારણ કરું છું’ એ વાક્યથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જેમ તેઓને પોતાની લીલાનું દર્શન થાય તે પ્રમાણે કરીને સ્વરૂપાત્મક લીલામાં પોતામાંજ સ્થાપન કરે છે. જેમ અર્થ હોય તો અભિલાષની પૂર્તિ થાય છે, નહિં તો, જલતરંગની માફક ઉત્પન્ન થાય છે પણ પૂર્તિ થાય નહિં, તેમજ અત્ર શ્રીમત્ પ્રભુચરણના સેવનથીજ ભક્ત મનોરથની પૂર્તિ થાય છે. માટે ભક્તોને તો અર્થરૂપ ભગવાનજ સેવવા યોગ્ય છે. જેમ અર્થ વિના લૌકિક રમણ તેમ ભોગ સંભવતાં નથી, તેમજ અત્ર આધિદૈવિક લક્ષ્મીજના પ્રવેશ વિના ભગવદ્ રમણ અને ભોગ પણ સંભવતાં નથી. એ સંપત્તિ પણ સેવાથી સંતુષ્ટ ભગવાન પોતાનામાં કરશેજ, અનુગ્રહથી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી ભગવદ્ રમણ અને ભોગ સંભવે છે, ભગવાનજ જેનું શરણ છે એવાં આધિદૈવિક લક્ષ્મીજ પણ ભગવદ્દાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ભગવાનજ અર્થરૂપ છે. તેથી શ્રીમદ્દાચાર્યજીએ ફલપ્રકરણમાં નિરૂપણ કરેલું છે કે ‘ભગવદ્ આજ્ઞાથી લક્ષ્મીજ (આધિદૈવિક) સર્વત્ર એટલે સર્વ વ્રજભક્તોમાં પ્રવિષ્ટ થયાં. આ અર્થ ગોપ્ય હોવાથી ‘સર્વ સમર્થ’ એ પદથી શુભપણે પરોક્ષથી શ્રીપ્રભુચરણે સૂચવ્યું છે. માટે વિસ્તારની આવશ્યકતા નથી. શ્રીપ્રભુનાં ચરણકમળના મકરંદના પાનથી મત્ત થએલાંઓને શ્રીપ્રભુના શ્રીમુખચંદ્રના ઉદયથી, વિચિત્ર ભાવ પ્રગટ થશે. ॥ ૨ ॥

એ પ્રમાણે અર્થ સ્વરૂપ કહીને કામ સ્વરૂપ કહે છે:—

મૂલમ્.

યાદ શ્રીગોકુલાધીશો ધૃતઃ સર્વાત્મના હૃદિ ।

તતઃ કિમપરં બ્રૂહિ લોકિકૈર્વૈદિકૈરપિ ॥ ૩ ॥

સાન્વય પદાથઃ—યદિ (જો) શ્રીગોકુલાધીશઃ (શ્રીગોકુલપતિ) હૃદિ (હૃદયમાં) સર્વાત્મના (સર્વાત્મભાવથી) ધૃતઃ (ધારણુ થાય) (તો) તતઃ (પછી, તેના કરતાં) લૌકિકૈઃ (લૌકિકથી) વૈદિકૈઃ (વૈદિકથી) અપિ (પણ) અપરમ્ (બીજું) કિમ્ (શું) (તે) બ્રૂહિ (કહે.)

અર્થઃ—જો સર્વાત્મભાવથી શ્રીગોકુલના અધીશને હૃદયમાં ધારણુ કરવામાં આવે તો પછી લૌકિક અને વૈદિકથી શું બીજું છે? એ કહે.

વિવેચનઃ—જો શ્રીગોકુલાધીશ સર્વાત્મથી હૃદયમાં ધારણુ કરાય તો લોક સંગ્રામી સુખથી તેમજ વેદોક્ત કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્વર્ગાદિ સુખથી બીજું શું? કંઈ નહિ. તુંજ કહે એટલે તારા મનને આજ્ઞા કરીને કહે.

‘યદિ’ એટલે ‘જો’ એ શબ્દથી એમ સૂચન થાય છે કે કેકાઇકજ પરમ ભાગવત પૂરા પુણ્યવાળા અગ્નિકુમારો જેવાનેજ આવે ભાવ થાય છે. તેથી દુર્લભપણું બતાવ્યું. ‘ગોકુલાધીશ’ નામથી ભગવાનનું ચતિપણું જણાવાય છે તેથીજ ઇદ્રાદિએ ગોકુલના પતિપણાથીજ ભગવાનનો અભિષેક કર્યો. તેમાં ભગવાનની મનોવૃત્તિનું જ્ઞાન ઇદ્રને હતું. શ્રીમદ્ભાગવતમાં એમજ કહ્યું છે:—

इति गो गोकुलं पतिं गोविंदं मभिषिच्य च ।

અર્થઃ—એ પ્રમાણે ગાયો અને ગોકુલના પતિ ગોવિંદનો અભિષેક કરીને.

અત્ર ‘ગાયો’ અને ‘ગોકુલ’ એમ કહેવાથી ગાયો અને ગોપીજનોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી તેઓના અધીશ અતિ રસિક અને પ્રેમરસજ છે. જો તેમ ન હોય તો પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પશુતુલ્ય ગાયોનું અધીશપણું કેમ અંગીકાર કરે? ગોપ ગોપીઓનો તો કેવલ પ્રેમથીજ અંગીકાર કર્યો છે. હરિને યોગ્ય સ્વરૂપભાવથી હૃદયમાં પધરાવાય તો ત્યારે તે પ્રમાણે અંગીકાર કરેજ, એમ ‘ગોકુલાધીશ’ પદથી દ્યોતન થાય છે. સર્વાત્મના એટલે સર્વાત્મ ભાવથી અત્ર ‘સર્વાત્મ’ પદ ‘કામ’ પર છે આ કામ પણ આધિ-

દૈવિક છે તેમાં લૌકિકની ગંધ પણ નથી. વ્રજના ભાગ્યરૂપ ગોપીજનો નો સર્વાત્મભાવ કામ ભાવાત્મક હતો. તેથી ‘ગોપ્યઃ કામાત્ ગોપીજનો કામથી પામ્યા’ એમ ફલપ્રકરણમાં કહ્યું છે. શ્રીમદ્દા-આર્યજી પ્રકટિત પુષ્ટિમાર્ગમાં તેવા સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિનો ઉપદેશ થાય છે. શ્રીગોપીજનોજ આ માર્ગમાં શુર્યો છે એમ સંન્યાસ નિષ્ક્રિયમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે.

કૌણ્ડિન્યો ગોપિકા પ્રોક્તાઃ ગુરવઃ સાધનં ચ તત્ ।

અર્થઃ—કૌણ્ડિન્ય રૂપિ તથા ગોપિકા શુર્યો છે અને ભાવ નાથી સિદ્ધ ભાવ એજ સાધન છે. તેથી ‘સર્વાત્મથી’ એટલે ‘આધિદૈવિક કામ ભાવથી’ એમ અર્થ થાય છે. આ અર્થ અનધિકારીથી શુભ રાખવાને, અત્યંત ગોપ્ય હોવાથી, સ્પષ્ટ કહેવામાં આવતો નથી. એ પ્રકારે જો સ્વયં હૃદયમાં ધારણ થાય તો લૌકિક વૈદિકથી શું ?

પોતે ધારણ કરવા એવો પ્રયોગ થયેલો છે. તેથી જલાત્કારથી પણ ધારણ કરવાના છે. રાસપંચાધ્યાયીમાં શ્રીપ્રભુએ પ્રથમ પરીક્ષાર્થ મર્યાદા ધારણ કરી, ત્યારે મૈવં વિમોર્દતિ ભવાન્ ગદિતું નૃશંસં સંત્યજ્ય સર્વં વિષયાં સ્તવપાદમૂલમ્ । પ્રાપ્તા ભજસ્વ દુરવગ્રહ મા ત્યજાસ્માન્, દેવો યથાદિપુરુષો ભજતે મુમુક્ષૂન્ (અર્થઃ—હે સર્વ સમર્થ, એ પ્રમાણે દયારહિત ગોલવું આપને ઘટતું નથી. અમે સર્વ વિષયોનો વાસનાસહિત ત્યાગ કરીને આપના પાદમૂલમાં પ્રાપ્ત થયા છીએ, માટે હે દુષ્ટ આગ્રહવાળા ? અમારો ત્યાગ કરો મા જેવી રીતે આદિપુરુષ મુમુક્ષુને ભજે છે તેમ આપ અમને ભજો.

આ પ્રકારના દશ શ્લોકથી પ્રભુ પાસે શ્રીગોપીજનોએ પુષ્ટિ અંગીકાર કરાવી અને પોતે ધર્મસ્વરૂપને જલાત્કારથી હૃદયમાં ધારણ કર્યું, આ પ્રકારે જો શ્રીગોકુલેશ પ્રભુને હૃદયમાં સ્થાપન કરવામાં આવે તો, લૌકિક પતિ તથા વૈદિક સ્વર્ગાદિ અથવા પુત્રોથી શું ? કંઈજ નહિં. એટલા માટેજ શ્રીવ્રજનાથના પ્રાણુવલ્લભાઓએ ‘સંત્યજ્ય સર્વં વિષયાન્’ એ શ્લોકમાં લૌકિક વૈદિકનો ત્યાગ જણાવ્યો છે. અંતિમ શ્લોકમાં શ્રીગોપીજનોએ પ્રાર્થના કરી છે કે:-

ધ્યક્તે ભવાન્ વ્રજભયાર્તિહરોઽભિજાતો
 દેવો યથાદિ પુરુષઃ સુરલોકગોપ્તા ।
 તન્નો નિધેહિ કર પંકજ માર્તવન્ધો
 તમસ્તનેષુ ચ શિરસ્સુ ચ કિંકરીણામ્ ॥

ભાવાર્થ:—શ્રીગોપીજનો પ્રાર્થના કરે છે કે સ્વાવતારનું પ્ર-
 યોજન વિચારી અમારા ઉપર આપે કૃપા કરવી ઘટે છે. અવતારનું
 પ્રયોજન કહે છે કે આપ વ્રજનાં લય અને આર્તિ હરવા માટે પ્રકટ
 થયા છો. જો તેમ ન હોય તો સાક્ષાત્ ભગવાનના અવતારનું પ્રયો-
 જન રહેતું નથી. ભૂમિને ભાર તો સંકર્ષણાંશથી પણ થઈ શકે.
 વસુદેવ દેવકીજનું પ્રિય પ્રવુભનથી પણ થાય છે. ધર્મરક્ષા કરવી
 હોય તો અનિરૂદ્ધથી પણ થઈ શકે છે. જો વ્રજના લય અને આ-
 ર્તિનું નિવારણ ન થાય તો આ અવતારનું પ્રયોજન રહેતું નથી.
 માટે આપ વ્રજની આર્તિના નિવારણ માટેજ પ્રાદુર્ભૂત થયા છો.
 અમારા જવાથી સર્વ વ્રજને આર્તિ થશે. મર્યાદાથી તેની નિવૃત્તિ
 કરવી ઉચિત નથી, કારણ કે તેથી કામશાન્તિ અથવા જ્ઞાનજ થાય
 માટે જેમ આદિપુરૂષ એટલે ભગવાન સર્વસમ હોવા છતાં ઇંદ્રાદિ
 ઉપર કૃપા કરી દૈત્યોને મારી વિષમતા અંગીકાર કરે છે. પણ દેવોને
 જ્ઞાન આપતા નથી, તેમ આપ પણ કરો. જ્યાં સ્વરૂપ અન્યથા થાય
 ત્યાં વાણી અન્યથા કરો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? માટે જેમ આદિપુરૂષ
 દેવલોકનું રક્ષણ કરે છે, તેમ આપ પણ ધર્મમર્યાદા રક્ષક હોઈ અમારો
 સમ્બન્ધ કરો પ્રથમ અમારા શિર ઉપર શ્રીહસ્ત સ્થાપો, જેથી અ-
 મને અભય થાય ત્યારપછી હૃદયતાપની નિવૃત્તિ અર્થે સ્તન ઉપર
 અમૃતસ્રાવિ, તાપ વિનાશક કરકમળ ધરો.

ભગવાને પણ શ્રીગોપીજનોની પ્રાર્થના પ્રમાણે તેમનો અં-
 ગીકાર કર્યો, તેથી એમ જણાય છે કે, એજ ભાવનું પ્રાબલ્ય છે.
 માટે તેના કરતાં અન્ય કંઈ નથી જો તું જાણતો હો કે બીજું કંઈ
 હોય તો કહે.

અથવા ‘ ગોકુલાધીશ ’ પદમાં ‘ ગો ’ પદ ઇન્દ્રિયને બતાવ-

નાર છે. તેથી ઇન્દ્રિયકુલના પ્રભુ સર્વાત્મભાવથી હૃદયમાં એટલે સર્વ ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતામાં જો ધારણ કરવામાં આવે તો લૌકિકપતિ એથી શું છે ? કંઈજ નહિં. આ સ્થલે આ ભાવ છે. જ્યારે ભગવાનને હૃદયમાં ધારણ કરવામાં આવે ત્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો ભગવત્પર થાય છે, ત્યારેજ જન્મ અને ઇન્દ્રિયોનું સાક્ષ્ય છે. આજ આશયથી અક્ષણવતાં ફલ મિદં ન પરં વિદામઃ (અર્થઃ—ઇન્દ્રિયોવાળાનું તો ભગવાનજ ક્ષણ છે મોક્ષને ક્ષણ તરીકે અમે સમજતા નથી). એ પદ્યમાં ઇન્દ્રિયોનું સાક્ષ્ય કેમ થાય એ શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ બહુ સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે. શ્રીમદ્બુદ્ધવજીએ પણ શ્રીગોપીજનોની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે:—

एता परं तनुभृतो ननु गोप बध्वो ।

गोविन्द एव निखिलात्मनिरूढ भावाः ।

वाञ्छन्ति यद् भवभियो मुनयो वयं च ।

किं ब्रह्मजन्मभिरनन्त कथारसस्य ॥

ભાવાર્થઃ—એ ગોપવધૂઓ અતિશયપણે શરીરને ધારણ કરવાવાળા છે. આથી બીજાઓ શરીરને ધારણ કરે છે પણ તેનું સાક્ષ્ય પૂર્ણપણે થતું નથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તેમાં કારણ શું ? એમ પૂછવામાં આવે, ત્યારે કારણ કહે છે કે ગોવિન્દમાં જ જેનો નિર્ઢ ભાવ છે, બીજા સ્વરૂપોમાં નહિં. નિર્ઢ એટલે કહી ન શકાય તેવો. રૂઢ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરી ન શકાય એ વ્યાકરણ શાસ્ત્રની મર્યાદા છે. ‘ગોવિન્દ’ શબ્દથી ગાયો અને ગોકુલના ઇન્દ્ર ભગવાન છે. એટલે ધર્મી માત્રપરતા ગોપવધૂઓની બતાવી. ત્યાં શંકા થાય કે મહર્ષિઓ પણ અનન્ય ભાવયુક્ત ભક્ત છે અને ધર્મીપર છે, તો તે અતિશયપણે તનુધારી કેમ ન કહેવાય ? ત્યાં કહે છે કે ગોપવધૂઓનો ભાવ અન્યધર્મી અને ધર્મોના આત્મા મૂળરૂપ ધર્મીમાં છે. અને મૂળ ધર્મીપણું તો શ્રીયશોદાનન્દન શ્રીકૃષ્ણમાંજ છે. બીજા ભક્તો ધર્મીપર ખરા, પણ નિર્ગિલના આત્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણરૂપ ધર્મીપર નહિં. એઓના ભાવની સ્તુતિ શામાટે થાય છે ? લોક તો બિજા

ભિન્ન રૂચિના છે, જે ભાવ કે સ્વરૂપ રુચે તેનેજ ઉત્કૃષ્ટ ગણે છે. ત્યાં કહે છે કે મુનિઓ કે જેની અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ છે, તેવા શુ-કાદિ જ્ઞાનીઓ જે કારણથી તે ભાવને ઈચ્છે છે. એટલા માટે જેની અનન્ત કથા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણમાં જેનો ભાવ છે તેને પ્રહ્લ્લજન્મ એટલે સહસ્રમુખ કે ચતુર્મુખ જન્મથી શું ? કંઈ નહિં. અથવા તેઓના મનમાં અક્ષરપ્રહ્લ્લનું સ્વરૂપ અપ્રયોજક છે. અનન્ત કથા જેની છે એવા શ્રીકૃષ્ણમાં જેને રસ લાગ્યો છે તેનું ક્ષણ શું ? પ્રહ્લ્લ ? અક્ષરપ્રહ્લ્લ છે ? ના. તેઓને તો જન્મજ ઉત્તમ છે, મુક્તિ પણ નહિં કારણ કે જન્મથી સર્વ ઈંદ્રિયોથી લજ્જાનનન્દરૂપ ક્ષણ લોગવાય છે.

આ પ્રમાણે શ્રીગોપીજનના ભાવદર્શનથી અન્ય જન્મનું વૈદ્ય શ્રીઉદ્ધવને લાગ્યું. જે પ્રભુને એ પ્રમાણે હૃદયમાં ધારવામાં આવે તો લૌકિકપતિઓથી શું થવાનું છે ? કંઈજ નહિં. વૈદિક એ શબ્દને પ-તિનું વિશેષણ લઈ શકાય. એટલે તેનો અર્થ એમ લેવો કે વેદોક્ત પતિઓથી પણ શું ? વેદમાં પતિભજનથી મોક્ષકળ કહ્યું છે. તેથીતો પ્રભુ તરફથી મળેલી ઈંદ્રિયોની સફલતા થતી નથી. તેથીજ શ્રીમદ્દા-સાર્થજીએ કહ્યું છે કે “ આજ ઈંદ્રિયોવાળાનું ક્ષણ છે મોક્ષ પણ નથી.” જેવી રીતે અંધકારમાં આંખની સ્થિતિ નિયત હોતી નથી, તેવીજ રીતે મોક્ષમાં ઈંદ્રિયોયુક્ત દેહીની સ્થિતિ અનિયત છે. ” તેટલા માટે એથી શું ? એમ પૂર્વપક્ષીને પૂછવામાં આવે છે. જે તું બીજું કંઈ જાણતો હોતો કહે. અત્ર એમ શંકા કરવામાં આવે કે, જ્યારે લગવાનની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યારે લૌકિકમાંજ સંબંધ હોય છે, તેથી કામના પ્રબળને લીધે લૌકિકવિષયમાં મન રાખે ત્યારે કરેલું પણ નહિંવત્ થઈ જાય, તેથી વેદને અનુસરીને સર્વ કરવું વધારે ઉચિત છે. ત્યાં ઉત્તર આપે છે કે જેનું લગવાનમાં મન નિવિષ્ટ થયું છે તેનો અન્યત્ર એટલે બીજે સ્થળે કામ કે અભિલાષ સંભવતોજ નથી, એવું શ્રીનંદરાજકુમારેજ કહ્યું છે.

નમર્યા વેશિત ધિયા કામઃ કામાય કલ્પતે ।

અર્થ:—મારામાં જેની ઈંદ્રિયોની વૃત્તિ લાગેલી છે તેને કામ લૌકિક કામને માટે કલ્પાતો નથી.

અથવા લૌકિક દૃશ્યાદિ (દેખાવાપાણું) શુભ્રોથી સર્વાત્મભાવરૂપ કામભાવથી, વૈદિક એટલે શ્રીશ્રુતિરૂપ વ્રજમંડનાઓએ વર્ણવેલ ચૂતમવાલ વર્દસ્તવકોત્પલાન્જૈઃ એ શ્લોકમાં નિરૂપિત ધર્મોમુક્ત શ્રીગોકુલેશ પ્રભુને હૃદયમાં સ્થાપવામાં આવે તો બીજું શું જોઈએ? કંઈજ નહિ. એ પ્રકારે સર્વાત્મભાવરૂપ કામભાવથી પ્રભુનેજ સેવવા. ॥૩૧॥
એ પ્રકારે કામસ્વરૂપ કહીને મોક્ષસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેછે.

મૂલમ્.

અતઃ સર્વાત્મના શશ્વદ્ગોકુલેશ્વર પાદયોઃ ।

સ્મરણં ભજનં ચાપિ ન ત્યાજ્યમિતિ મે મતિઃ ॥૪૧॥

इति श्रीवल्लभाचार्य प्रणीता श्रीचतुश्श्लोकी समाप्ता.

સાન્વય પદાર્થઃ—અતઃ (એટલા માટે) ગોકુલેશ્વરપાદયોઃ (ગોકુલેશ્વરના ચરણકમલ દ્વયનું) શશ્વત્ (સર્વદા) સર્વાત્મના (સર્વાત્મથી) સ્મરણમ્ (સ્મરણ) ચ અપિ (તેમજ) ભજનમ્ (ભજન) ત્યાજ્યમ્ (તજવું) ન [નહિ] इति (એ પ્રકારે) मे [મારી] मतिः [મતિ] છે.

અર્થઃ—તેથી સર્વાત્મભાવે નિત્ય શ્રીગોકુલેશ્વરના ચરણકમલનું સ્મરણ તેમજ ભજન ન તજવું એવી મારી મતિ છે.

વિવેચનઃ—સર્વાત્મભાવરૂપ કામ ભાવાત્મક ભક્તિ પદ્ધતિ પુનઃ સર્વભાવથી નિરંતર શ્રીગોકુલેશ્વરના ચરણકમલનું સ્મરણ તેમજ ભજન ન છોડવું એવી મારી મતિ છે, એવો સમુદ્દિતાર્થ છે. આ સ્થલે આમ આશય છે. કામભાવથી ભગવત્ સંબંધ થયા પછી, તે સંબંધનો સ્વભાવ એવો છે કે પ્રભુની સાથે તુલ્યતાનું ભાન કરાવે. અને તેથી જે મદ થાય તેનાથી અન્યથા ભાવ થાય ત્યારે માનાદિ થાય. માનભાવથી દોષભાવવડે તે ભાવમાંથી રચુતિ (પડવું) થાય, તેટલા માટે સર્વાત્મભાવથી જ ભજન કરવું. ‘ શશ્વત્ ’ ‘ નિરંતર ’ એવા પ્રયોગથી એમ દર્શાવવામાં આવે છે કે એકક્ષણ બીજી રીતે કરવાથી સર્વથા આસુરપેશ થઈ જાય છે. શ્રીગોકુલેશ્વર નામ ધર્યું છે, તેથી એવું સૂચન થાય છે કે જેમ વ્રજભક્તોની સર્વભાવ પ્ર-

પત્તિથી સંતુષ્ટ થઈને ચતુરતા આદિથી રહિત એવા વ્રજજનોનું ભજવાને સ્વામિપણું અંગીકાર કર્યું, તેમ અત્ર પણ કરશે. પાદદ્વય એટલે ચરણકમલનું યુગલ એવા પ્રયોગથી શ્રીસ્વામિનીજીના ચરણ કમલ પણ સાથેજ છે એમ ધ્વનિત થાય છે. ‘સ્મરણ’ એ મનનો ધર્મ છે તેથી વિપ્રયોગ સમયે ચિત્તમાં ભગવાનનું સ્મરણ કરવું એમ બતાવ્યું. ભજન એટલે સેવા એ પણ નિરંતર કરવી. અત્ર ચકાર ધર્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે ચિત્તપૂર્વકજ ભજન કરવું. ‘અપિ’ શબ્દથી અમ દ્યોતન થાય છે કે ભગવાન ભજન કરે કે ન કરે પણ આપણે તો ભગવાનનું ભજન જ કરવું. એવા આશયથી શ્રીગોકુલાધીશની રતિમાર્ગ કમલના સૂર્યરૂપ શ્રીમત્પ્રભુચરણે કહ્યું છે કે:—

મારણે વરણે વાપિ દાસીનાં નોપશ્ચર્ગતિઃ ।

અર્થ:—મારે કે અંગીકાર કરે પણ અમે દાસીઓનું તો અભુજ શરણ છે.

આજ અર્થ ‘ન ત્યાજ્યમ્’ આપણે ત્યાગ ન કરવો એવા પ્રયોગથી સ્પષ્ટ થાય છે.

‘મે મતિ’ ‘મારી મતિ છે’ એમ કહેવાથી પોતાનો અનુભવ બતાવ્યો છે. ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિજ પરમ પુરૂષાર્થ છે. મોક્ષથી અધિકપણું ભક્તિનું સિદ્ધ છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં ભજન જ મોક્ષ છે માટે ભજનનું જ અત્ર નિરૂપણ છે. ભક્તિનું મોક્ષ કરતાં અધિકપણું, શ્રી ભાગવતમાં અનેક સ્થળે નિરૂપણ કર્યું છે. દાખલા તરીકે: શ્રીકપિલદેવજીએ સ્વમાતા પ્રતિ કહ્યું છે કે:—

સાલોક્ય સાર્થિ સામીપ્ય સારુપ્યૈકત્વમપ્યુત ।

દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥ ભા. સ્કંધ ૩-૨૯-૧૨

અર્થ:—સાલોક્ય સાર્થિ, સામીપ્ય, સારુપ્ય અને એકતા પણ મારા ભક્તો મારા સેવન વિના, દેવા છતાં ગ્રહણ કરતા નથી.

સ્વર્ગાપવર્ગે નરકેષ્વપિ તુલ્યાર્થદર્શિનઃ ।

અર્થ:— મારા ભક્તો સ્વર્ગ મોક્ષ અને નરકમાં તુલ્ય દ્રષ્ટિ વાળા હોય છે.

શ્રીરાસપંચાધ્યાયીમાં શ્રીગોપીજનો લગવાનું પ્રતિ કહે છે કે—

વીર્યાલકાવૃત્તમુખં તવ કુण्डलञ्च ।

गण्डस्थलाधरमुधं हसितावलोकं ॥

दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य ।

वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्य. ॥

અર્થ:—હે નાથ ! આપનું કેશથી આવૃત, કુંડલથી શોભતું ગણ્ડસ્થલ યુક્ત અધર સુધાથી ભરેલું અને હાસપર્વક અવલોકનવાળું શ્રીમુખ જોઈને [ઈંદ્રાદિને] અભય જેનાથી અપાયું છે એ ભુજદુગલ જોઈ, લક્ષ્મીજીનું રમણસ્થાન વક્ષઃ જોઈ, અમે દાસી થવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ.

આ ઉપરથી મોક્ષ કરતાં ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ થાય છે. સેવા મોક્ષ કરતાં અધિક પુરુષાર્થ માટેજ કરવી. આ શ્લોકમાં મોક્ષનું નિરૂપણ કરતી વખતે ‘ ભજનનો લોગ ન કરવો ’ એમ ભક્ત કૃત ત્યાગનો નિષેધ કરવાથી એમ જણાય છે કે પૂર્વે કહેલા ધર્મ, અર્થ અને કામથી લગવાનું સ્વાધીન થતા નથી. આ પ્રકારના મોક્ષસ્વરૂપના નિરૂપણમાં શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ “ એમ મારી મતિ છે. ” એમ કહી એવો ભાવ દર્શાવ્યો છે કે નિજજનોએ તો આજ પ્રમાણે કરવું. જ

એ પ્રમાણે અંથ સમાપ્તિ પછી શ્રીવજરાયજી મહારાજ નીચે પ્રમાણે શ્લોકો લખી વિવરણ સમાપ્ત કરે છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ગોકુલના અધીશ અને શ્રીવાદ્યપતિના વદન-કમલમાંથી પ્રકટ થયેલું, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું અદ્ભુત સ્વરૂપ છે. ૧

તેઓશ્રીના ચરણકમલની કૃપાથી મેં તેની યથામતિ વિવૃત્તિ કરી તેથી શ્રીમદ્વાચાર્યજી મને પોતાનો જાણી મારા ઉપર કૃપા કરો. ૨

જેઓશ્રીના ચરણકમલના મધુમાં જમરભાવ મુક્તિને પણ તુચ્છ કરે છે તે ચરણકમલ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૩

એ રીતે શ્રીમદ્વિકૃલેશ્વરના ચરણકમલની રેણુની આકાંક્ષાથી, મેં શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ ઉપદેશ કરેલ ચતુઃશ્લોકીની યથામતિ વિવૃત્તિ કરી. ૪

ઈતિશ્રી વજરાયજીકૃત ચતુઃશ્લોકીની ભાવરસ દીપિકા નામની

વિવૃત્તિનું શુર્ગર ભાષાન્તર સંપૂર્ણ.

નડીઆદ શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય અથાવલી

૧	સંન્યાસ નિર્ણય [શ્રી. વ. ઇ. પ. ૧૩ તરફથી]	૦—૦—૦
૨	ભક્તિ સંહિતા	૦—૦—૦
૩-૪	જલભેદ અને પંચપદાનિ...	૦—૦—૦
૫	પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ભેદ...	૦—૧૦—૦
૬	દુર્ભાગ વિનાશ પ્રકાર	૦—૨—૦
૭	ઉપદેશ શંકા નિરાસ વાદ	૦—૪—૦
૮	ચતુર્નામક	૦—૨—૦
૯	ભક્તિ વર્ણિતી	૦—૫—૦
૧૦	બાલમેધ	૦—૧૦—૦
૧૧	સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી	૦—૧૦—૦
૧૨	સ્વાતંત્ર્ય પ્રબોધ	૦—૨—૦
૧૩	સિદ્ધાન્ત રસરસ... ..	૦—૪—૦
૧૪	વિશેષ વૈષ્ણવ... ..	૦—૪—૦
૧૫	નવગ્રન્થ	૦—૫—૦
૧૬	અનુચિત કૃત્ય અને ધર્મ ઇત્યાદિ (પુસ્તકાલય તરફથી)	૦—૧૨—૦
૧૭	પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વચિંતન (એકમ) કાનુ પેઢી	૦—૪—૦
	... .. પાકે પુઠું	૦—૪—૦
૧૮	નિરોધ લક્ષણ (વ. જ. પ્ર. ૧૬માંથી)	૦—૫—૦
૧૯	Discuss how far Shankracharya truly represent the View of the author of the Brahmasutra (Zala vedant prize Essay.) (૬૬ તરફથી)	૧—૦—૦
૨૦	શ્રીગાર રસમંડન (બાહુભાષી જગનલાલ સીરીઝમાંથી)	૨—૮—૦
૨૧	પ્રેમામત બાળ્ય અને પરિવ્રજાવ્રત (શ્રી આલ્પજ્ઞ લાલચ રમારક તરફથી)	૦—૮—૦
૨૨	શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર સંસ્કૃત બે રીઝ સાથે (ગોળચાળા સીરીઝ તરફથી)	૦—૫—૦
૨૩-૨૪	શ્રીકૃષ્ણાશ્રવ્ય અને સદૃશ્યોક્તિ (વલ્લભીય ગ્રંથ પ્રકાશક ૧૬માંથી)	૦—૫—૦

મોહનલાલ લલ્લુભાઈ શાહ.

મંત્રીશ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય, નડીઆદ.

